

Váradi Richárdné

Életrajz

Az embernek a félelmei időnkint feltornynosulnak. Nehéz ezt elmondani. Nagyon erős volt a háború nekem, és nem tudom felejtetni. Nem álmodok azokról a dolgokról, ha álmodni kezdek, abban a pillanatban fel is ébredek. De ébren gyakran jön vissza, főleg az utolsó gázkamrás történet. Az jön vissza folyton. Azt nem tudom elfelejtetni és nem tudom megbocsátani sem. És nincs, akinek kibeszéljem magam. Édesanyámat már elvesztettem, csak a két gyerekem van, senki más. Rettenetesen hiányzik a bátyám, akivel beszélhetnék. Rettenetesen. Csak egy márványtábla van a temetőben, annak hiába mondom, hogy bátyus, beszélni szeretnék! Talán most, hogy kibeszélem magam, talán most megkönnyebbülök. És az a legnagyobb kívánságom, hogy soha többé ne történhessenek meg ilyen dolgok, soha többé ne legyen fasizmus!

Édesapám Újhelyi Sámuel Sándor 1879-ben született Tótkomlóson. Apai nagyszüleim, Grosz Róza és Újhelyi József az első világháború környékén halhattak meg, nem ismertem őket. Azt tudom, hogy textilkereskedéssel foglalkoztak, de egyébként földbirtokos család volt az egész Újhelyi család, Orosháza és Tótkomlós között volt a családi birtok.

Apámnak három testvére volt: Emil, Jani és Janka. A legidősebb testvér, Janka, Szegeden élt, és egy orvosnak, doktor Schaffer Samunak volt a felesége, aki egész Csongrád megyének volt a tiszti főorvosa. Janka háztartásbeli volt, volt neki egy lánya, meg egy fia. A lánya sajnos Auschwitzban halt meg a kicsi gyerekivel, a fia meg, a Laci, még az 1930-as években kikerült Kanadába. Ő most már 90 éves lenne, ha élne, de meghalt már ő is. Janka olyan 78 éves lehetett, amikor 1942-ben meghalt Szegeden.

Emil is idősebb volt apámnál. Örkényen laktak, földbirtokos volt ő is. Auschwitzban halt meg 1944-ben, olyan hetven év körül lehetett akkor. A feleségével együtt vitték el. Feleségét Ilonkának hívták, ha jól emlékszem, háztartásbeli volt, és volt nekik három gyerekük, Ella, József és Andor. Ők nem kerültek ki Auschwitzba, valahogy a gyerekek megmenekültek. Az Andor jogász lett, a József földbirtokos plusz geodéta, és az Ella pedig nagyon korán férjhez ment. Kétszer is férjhez ment, először egy híres makói hagymatermelő volt a férje, de az hamar meghalt rákban, és utána újból férjhez ment, de azt a férjét már nem ismertem.

Jani, a fiatalabb testvére az apámnak Zalaegerszegen élt, mérnök volt, volt neki egy lánya, de sokat nem tudtam róla, ővele nem nagyon tartottuk a kapcsolatot. Azt tudom, hogy ő is kint volt Auschwitzban, de hazajött. 1948-ban vagy 1949-ben, így valahogy, miután Pestre fölköltöztünk édesanyámmal, akkor tudtuk meg, hogy már nem él.

Édesapámnak nagyon magas végzettsége volt, mert ő Katonai Akadémiát végzett. Először katonatiszt volt, és mikor leszerelt az I. világháborúból, akkor hazament a szüleihez Tótkomlóra. Ott is maradt egészen 1924-ig, míg meg nem házasodott anyámmal, és 1925-ben, mikor én megszülettem, akkor már tisztviselő volt a szegedi Kereskedelmi Bankban, a Kárász utcában. Ő dolgozott, és az édesanyám vigyázott rám, mert ő meg háztartásbeli volt.

Édesanyám 1896-ban született Szegeden, a neve Szöllős Ráchel Regina, de a közéletben Erzsébet volt. Azt hiszem, kereskedelmi iskolát végzett, valamilyen szakiskolaszerűséget, amit az úrilányoknak kellett akkoriban. 1919-20-ban vagy két évet élt Pesten, mert oda kényszerült az első házassága miatt. A férje aranyműves volt, és a Szöllős nagyapának konkurenciát jelentett, azért ragaszkodott a nagyapa a házassághoz. Mert akkoriban az volt a divat, hogy a szakmában maradjon a vagyon. 1921-ben született Gyuri, a bátyám, és kilenc hónapos volt, mikor anyám összehalkolta a gyereket és hazament Szegedre a nagyapámékhoz.

Anyai nagyapám, Szöllős Samu, beregszászi volt, ott született 1871-ben. Ezt tudom, mert 9 év volt közte és az édesapám között. Aranyműves és órás-mester volt a nagyapám, Szegeden a Fekete Sas utcában volt az üzlete. Dolgozott az arannyal, meg árusította is, javított is, mindent csinált. Kisipari munkát végzett. Az üzletben bedolgozott eleinte a nagymama is, a kasszában vagy hol segített a nagyapámnak, és mikor már megnőtt a kisebbik fiuk, a László, akkor ő is ott dolgozott. A nagypapám ugyan felvidéki zsidó volt, és azok elég vallásosak, de ahogy a nagymamát elvette, akkor már ő sem csinálta olyan komolyan. A böjtöt megtartották, minden pénteken gyertyagyújtás volt, és pénteken, szombaton hagyományosan templomjárók voltak. Azt hiszem, a templomban még most is meg van jelölve a padban nagyapámnak a helye, ahol ülni szokott.

Édesanyám édesanyja Szöllős Samuné, lánykori neve Král Irma. Szegeden élt, és a testvérei is ott éltek, tősgyökeres szegedi volt a Král család. Az egyik testvére, az Adél háztartásbeli volt, akkoriban nem nagyon volt divat a dolgozó nő. Adélnek a férje még az 1930-as években meghalt, a lánya pedig, Magda, iparművész nő lett. Nagymamám másik testvére, Sándor, a Pick Szalámigyárnak volt a főkönyvelője, de már akkor nem dolgozott, amikor megismertem. Negyven évet ledolgozott, és meg is kapta érte a jubileumi arany zsebórát. Sándor bácsi, a felesége Paula, és Adél, mind a hárman úton Auschwitzba a vagonban haltak meg. Idősek voltak, legalábbis a Sándor bácsi már nyolcvan éves volt akkor. A harmadik testvér, Král Zseni itthon halt meg, még 1937-ben vagy 1938-ban, rákban. Sándoréknak nem volt gyerekük, és a Zseninek sem volt.

Édesanyámék is négyen voltak testvérek. A legidősebb, Károly, egy hatalmas, nagydarab ember volt, és nagyon nagy tekintély, a Philips gyárnak volt a vezérigazgatója Budapesten. A fiatalabb testvér, Antal, az Újszegedi Kendergyárnak volt a főkönyvelője, a harmadik, legfiatalabb testvér, a Laci pedig egy műszaki zseni volt, nagyon-nagyon okos ember, és rettenetesen értett a röntgen-gépekhez meg a különböző egészségügyi gépekhez. Ő a nagyapám mellett dolgozott mint aranyműves és mellékesként kórházi gépeket javított.

Az édesanyám az első házassága után Szegeden a Kígyó utcában nyitott egy könyvesboltot – az egy nagyon forgalmas utca volt –, és ugyanabban a házban a harmadik emeleten volt a lakása is. Abba a könyvüzletbe bejárt az édesapám bátyja, az Emil, aki elhívta az öccsét is, és így lett a szerelem aztán, legalábbis ez a mese volt később elmondva. Apám is elvált volt már akkor, az első házassága Aradon volt, és ott élt az apám, amíg ki nem tört az I. világháború. Arról a házasságáról nem is tudok többet. 1924-ben esküdtek meg a szüleim – nagy korkülönbség, tizenhét év volt az

anyám és az apám között –, és elmentek Firenzébe nászútra. És amíg az anyámék nászúton voltak, addig apám bátyja, Emil, kivett nekik – vagy megvett, ezt nem tudom pontosan – a belvárosban, a Horthy Miklós utcában egy szép nagy lakást. Mikor hazajöttek, egyenesen odamentek.

Én 1925-ben születtem, és hároméves koromig, 1928-ig laktunk a Horthy Miklós utcában. A lakásunk a Stefánia meg a Tisza szálló mellett volt, a színházzal szemben pontosan. Extra polgári lakás volt, négy vagy öt szobás, ahogy én vissza tudok emlékezni. Az utcára néztek az ablakai, a Stefániára nézett az egyik oldal, a másik pedig a színházra, és nagyon élveztem, mikor a színházból jöttek ki meg mentek be a szépruhás néni. Mindig mondtam az apámnak, amikor álltunk az ablakban és nézelődtünk, hogy de sok szép néni! Ez a mondat még ma is a fülemben van.

Életemnek abból az időszakából másra nem nagyon emlékszem. Ahogy édesanyám mesélte később, volt szakácsnőnk, cselédünk, az apám hazajárt délben ebédelni, aztán ment vissza dolgozni estig, anyám meg vigyázott rám. Hároméves voltam, amikor elkezdődött a gazdasági válság, és apám dolgozott ugyan, de nem kapott fizetést, kölcsönöket kellett felvennie, úgyhogy a szüleim feladták a szegedi lakást és kiköltöztünk Kistelekre. A faluban a vasútállomás mellett volt egy csodálatos, kastélyszerű ház, egy úri villaféleség, és oda költöztünk egy háromszobás lakásba. Még egy család lakott abban a házban rajtunk kívül, a nagy Böske meg a kis Böske. Ők adták ki nekünk a lakást – meghaltak a nagyszüleik, s azoknak a részét adták ki –, és ők a ház másik részében egy kétszobás lakásban laktak. A nagy Böske néni volt a mama, a kis Böske néni meg a gyereke, aki törpe volt, emlékszem, egy picike kis nő volt. A szüleik, egy gazdag arisztokrata család, Pesten éltek.

Kistelek nagy falu volt a főúton, és nagy kereskedelem volt ott, mind zsidó család révén. Sok zsidó család volt Kisteleken. A faluban volt községháza, polgári iskola, elemi iskola, volt mozi, két orvosi rendelő, két patika, cukrászda is azt hiszem kettő volt és volt laktanya, csendőrségi laktanya. Minden nap volt piac, és félévente nagy vásárok voltak, ahol a kupeczek hangosan kiabálva árulták a jószágokat. Mikor már később kint voltunk a tanyán, akkor már mi is hordtunk ki gyümölcsöt eladni a piacra. Azt hiszem, volt rituális fürdő is, a templom mellett, ha jól emlékszem. Mert sok felemás házaspár volt Kisteleken, amikor egy zsidó férfi nem zsidó nőt vett feleségül. A faluban két ortodox család volt, kereskedők, akik aztán mindjárt a háború elején öngyilkosok lettek.

Nekem ott sok kis korombeli barátnőm volt, és én nem néztem azt, hogy zsidó gyerek, vagy nem zsidó. Nem is tudtam akkor még, hogy mi az. Mivel közel laktunk az állomáshoz, amikor jött a holland király, meg az angol királyi fenség, meg nem tudom kik – akik jöttek vadászni a Pallavicini kastélyba, ami ott volt Pusztaszer környékén –, akkor kimentünk az állomásra, és gyönyörködtünk bennük. Augusztus 20-án meg, amikor hozták a Szent Jobbot, gyönyörködtünk az aranyvonatban.

Édesapám egy darabig még bejárt a bankba Szegedre, körülbelül 1930-ig, amíg a gazdasági válság nem lett komolyabb. Boldog-boldogtalan munkanélküli lett akkor, és apám állása is megszűnt. Kistelektől nem messze volt nekünk egy földünk, amit apám vett még pár évvel korábban, mikor a testvéreivel eladták a családi birtokukat, az örökségüket, és az árán megosztottak. A föld a bátyám meg az én nevemen volt, és ki lett adva harmadosnak, aki művelte. A termés egyharmada az övé volt, kétharmada a miénk. Mikor az apám állása megszűnt, akkortól már ő járt ki a birtokra, édesanyám meg otthon volt, vezette a háztartást, és komoly gazdasági problémáink lettek, a földünk is meg lett terhelve.

Azt hiszem, csak három évig laktunk a faluban, és hat vagy hét éves lehettem, amikor kiköltöztünk a tanyára, mert nem tudtuk már a bérleményt fizetni. A tanya a falutól két és fél kilométernyire volt, egy darabig főúton, aszfaltos úton kellett menni, és abból nyílt egy girbe-görbe földút, ami bement a tanyákhoz. Több tanya is volt ott, hosszúkás, téglá alakú földterületekkel, de messzire egymástól. A mi tanyánkon volt egy nádtetős parasztház, ami aztán ki lett alakítva szépen, úri módra. Az volt a főépület, abban laktunk. Volt benne konyha, kisszoba, vendégszoba, hálósoba, minden. És középen volt egy kerek búboskemence. Az volt az én mindenem! Szalmával meg csutakkal fűtöttük, jó meleg volt, és én mindig a padkáján üldögélve olvasgattam. A többi szobában vaskályha volt. Sokat szenvedtünk a hidegtől, de mi hidegben aludtunk mindig. Gyuri aludt a kisszobában, én a középsőben vagy pedig az apámék hálósobájában egy sezlonon, és amikor már Gyuri nem volt velünk, akkor én is a kisszobában aludtam

A konyha a verandából nyílt, és a konyhában volt egy sparhelt, egy kredenc meg egy nagy asztal. A konyhában volt még egy létra is, föl a padlásra, meg egy létra lefelé a pincébe. A padlás egyik részében szárítottuk mosás után a ruhákat, a másik részében meg szárítottuk a morzsolt kukoricát. A pincében pedig raktár volt, ott voltak a gyümölcsök, zöldségek, minden, ami kell. Minden szobában volt petrólámpa, a konyhában is. A búbos kemencében fűtöttünk, és ott sütöttük a kenyeret is. A faluban még volt egy szakácsnőnk, akitől ellestem, hogy mit csinál, meg a nagymamámat is mindig figyeltem a konyhában, és mivel nekem ösztönösen jó érzékem volt a főzéshez, 11-12 éves koromban már annyira tudtam vezetni a háztartást, hogy nem két emberre, nem három emberre főztem, hanem volt olyan is, hogy tíz-tizenkét emberre. A napszámosokra, akik hol az aratásnál, hol a krumplici kapálásnál dolgoztak, és sokan voltak a szőlőnél is dolgozni. Ott ebédelték ők is, üstben vagy a nagy lábosban főztem nekik, és a verandán volt a nagy asztal, ott ültek az emberek. Anyám nem szeretett főzni, a konyhai munkát inkább a cselédlányra hagyta – mert a tanyán már nem volt szakácsnőnk, csak egy cselédlányunk –, de mikor már cselédünk sem volt, akkor a kenyeret is megdagasztottam és megsütöttem. Nagyon szerettem ezeket a dolgokat, és sikerélményeim is voltak. Szerettem a háztartást, szerettem a természetet, nálam nem volt az, hogy jaj így van, jaj úgy van, hanem mindent csináltam, ami a kezem ügyébe került.

Volt külön fürdőszoba is, ami a verandából nyílt, de a hálósobából is be lehetett menni. Volt fürdőkád, és volt egy vaskazán, amibe tüzeltünk, így volt melegvíz. A kazánt csak egyszer egy héten gyújtottuk be. Kút volt, gémeskút, abból húztuk a vizet, vittük be vödörszámra, és addig volt meleg víz, amíg tartott a tartályban. Mosogatáshoz a sparhelten melegítettünk vizet. Flóra szappannal mosakodtunk, azzal mostunk, teknőben, és nagy lavórban mosakodtunk. A vécé kint volt az udvaron, a ház végében. És a veranda volt az, amit nyáron jól ki tudtunk használni. Ott ebédeltünk, ott vacsoráztunk, és ott hajtottuk a szúnyogokat, mikor este a petróleumlámpát felgyújtottuk. Megőrültünk a szúnyogoktól, annyi volt, emlékszem a verandán is meg minden helyiségben lógott egy hosszú, keskeny, enyves papír szúnyog- és légyfogónak.

A ház háta mögött volt egy kis erdő meg egy virágoskert, amit az anyámmal csináltunk, nagyon szép volt, és ha Szegedről jöttek látogatók és olyan idő volt, akkor oda kitergettük a pokrócot és ott ültek a vendégek. A ház másik oldalán volt a lóistálló és a béres ház, ahol a béres család lakott. Szemben volt a tyúkfarm meg a disznófarm, a tehénistálló után volt a szekereknek meg a fiákernek a tároló helye, utána volt egy kacsausztató tó, ahol télen korcsolyáztunk, a tó mellett pedig volt egy góré, és annak a végébe volt a föld. Különböző szántóföldek, búza, rozs, gyümölcsös meg a szőlő. Ötven magyar hold.

Természetesen volt béresünk, külön béres házban laktak. A béres bácsi, Imre bácsi, hajtotta a szekeret, a stráfkocsit, amivel szállítottuk a kukoricát, vagy a szalmát, vagy a trágyát, meg ő fuvarozott bennünket a fiákerrel is. Juliska néni, a felesége meg fejte a tehenet. A cselédlány is ott lakott, de rá már egyáltalán nem emlékszem. Volt kutya, macska, malac, tehén, tyúk, kacsa, liba, minden ilyesmi, ami egy tanyán szükséges. Én is tömtem a libát, hogy a mája legyen nagy, és elláttuk a családot vele. Ez nálunk a fő dolog volt, hogy a rokonságot ellássuk. Nyáron, mikor sárgabarackérés volt vagy szilvaérés, akkor mázsaszámra főztük a lekvárt üstben, és küldtük föl Pestre a Károly bátyának, meg küldtük Szegedre a családnak.

A jószágok közül a lovacsák voltak a kedvenceim, imádtam a kis lovakat. Ezt édesapámtól örököltem, mert ő is imádta a lovakat. Tanított lovagolni, még csizmám is volt! Nagyon szerettem lovagolni, ha lóverseny van a tévében, azt ma is végignézem. Hat lovunk volt, és a lovakhoz volt szekér is, még fiáker is. Apám életében engem, a tekintetes kisasszonyt fiákeren kellett vinni az iskolába! Nem lehetett nekem gyalogolnom! A Mamilikának! Rettenetesen kényeztetett engem az édesapám, csak a biciklit nem engedte, nehogy esetleg az ő kislányának valami baja legyen.

Nekem nagyon szép gyerekkorom volt. Az apámnak én voltam az egyetlen gyermeke – ő már idős volt, 45 éves, mikor én születtem –, úgyhogy az apám nagyon elkényeztetett. Esténként mesélt, betakargatott. Elmesélte nekem a Jancsi és Juliskát, a Hamupipóké, meg elmesélte mindig a katonasági dolgokat, hogy mi volt Galíciában, mert ő ott volt. Én meg örömmel hallgattam. Mindegy volt, mit beszél, csak beszéljen. Az volt a kedvencem. Nagyon apás voltam. De félttem is tőle, mert nagyon szigorú ember volt. Már ha csak rám nézett bizonyos tekintettel, akkor már vigyáznom kellett, de máskülönben imádott engem. Áldott jó ember volt. Ő becézett úgy, hogy Mamilika. Édesapám Gyuri bátyámat is szerette, és ő is imádta az apját, szóval nem volt semmiféle baj, sőt őt adoptálta is az apám. Csak amikor kikerültünk Kistelekre a faluba, én akkor tudtam meg ezt, mert ott pletykálták az emberek. Addig azt hittem, hogy a Gyuri édestestvérem.

A tanyára vittük magunkkal a bútorainkat, amik gyönyörű, polgári, sötét színű barokk cseresznyefa bútorok voltak. A szüleim hálósobájában két nagy ruhásszekrény volt, egy polcos meg egy akasztós, és két hatalmas ágy egymás mellett, két oldalt két éjjeli szekrénnel – ezeket a bútorokat nászajándékként kapták anyámék Szöllős nagypapáéktól. És még a tanyán is megvolt a zongoránk, anyám néha zongorázott is. Ott volt édesanyámnak az a 20 ezer kötetes könyvtára is, amit mikor megszűnt a könyvesboltja még a szegedi lakásba is bevitt, és aztán kihoztuk a tanyára is. Nagyon sok szépirodalom volt, verseskötetek, nagyon szerették a szüleim. De apám ebben az időszakban már inkább a gazdasági könyveket böngészte, később meg az anyám is, hogy mit hogyan csináljunk. Mert apám ugye katonatiszt volt a javából, és csak később lett földbirtokos.

Az ő szülei ugyan ortodoxak voltak, és kóser konyhát vittek, de apám a birtokon nagyon szerette a disznóvágást, szerette a disznóhúst, a sonkát, úgyhogy nem fért össze a kettő. De imádkozott az ünnepeken. Én először még fordítva vettem kézbe az imakönyvet, aztán már én is úgy csináltam, ahogy az apám. A hosszúnapi, a böjti nap előtt a feje fölött pörgette a tyúkot, azt kellett aztán a sakternek levágni és azt kellett megfőzni. A kisteleki templom udvarában volt egy kisebbfajta mészárszék és hetente bizonyos napokon odavitte mindenki a csirkét, hogy ott vágja le a sakter.

Sátoros ünnepkor kijöttek Szegedről az apám barátai, meg a rokonok, és a kertben állítottunk fel sátrat. Zsidó húsvétkor maceszgombóc levest csináltunk, a rendes húsvétkor pedig négyes fonatú magyar kalácsot. Én még mai napig is sütöm ezt a kalácsot. Most már nem tudom úgy körbe

tekerni, ahogy a kemencébe raktam be, mert most tepsiben sütöm, de még mindig négyes fonattal csinálom. Volt sólet is, szóval apám minden hagyományt törvényszerűen cselekedett, csak éppen kóser nem volt. Minden pénteken volt mézes-mákos barhesz. Ezt a mákkal megszórt tetejű kalácsot péntekenként apám vette a falusi kóser zsidóktól, és miközben este mondta az imát, tört belőle, belemártotta a mézbe és adta a számba. Közben anyám meg gyújtotta a gyertyát.

Szombaton nem dolgoztak, csak vasárnap, sőt kocsiba se ült az édesapám szombaton. Anyám igen. Édesapámnak Kisteleken bérelt helye volt a zsidó templomban, fizetett érte a hitközségnek. Réztáblán oda volt írva a padra, hogy Újhelyi Sándor és Újhelyi Sándorné. Én apám mellett ültem, anyám meg fönt a karzaton, mert a nőknél így volt szokás. És édesapámmal mentünk mindig a templomba, minden pénteken bejártunk fiákerrel, szombaton pedig gyalog – anyám inkább otthon maradt olyankor –, illetve néha kivételesen a béres bácsi vitt be a fiákeren. Édesanyám nem volt olyan bigott, mint apám, és mikor szegény apám meghalt, akkor már nem nagyon tartottuk ezeket a hagyományos dolgokat. Karácsonyfánk nem volt, legalábbis én nem emlékszem rá. Azt tudom, hogy mióta a gyerekeim megvannak, 1955 óta van karácsonyfánk.

A tanyavilágban azon a részen nagyon kevés zsidó volt, talán úgy 15 kilométernyire volt egy másik zsidó család. De Balástyán, ami a földünk végében kezdődött, már több zsidó volt, úgyhogy apámnak azok voltak a barátai, anyámnak meg a barátnői. Ezekkel össze is jöttek, hol délután, hol este, apámék kártyáztak, anyámék dumáltak meg kézímunkáztak. Apámnak a legjobb barátja a plébános úr volt, avval kártyáztak vagy sakkoztak. Amikor ráért a plébános úr, akkor kijött a tanyára, és megittak egy fél liter borocskát. Mikor az édesanyám 1977-ben itt feküdt betegen nálam, akkor azt mondta, hogy egyet nem értek édes lányom. Apád zsidó létére hogy tudott a plébános úrral kártyázni meg borozgatni? Mondom neki, ahogy én visszaemlékszem, nagyon jól megvoltak. Jó természetű, humánus ember volt az apám.

Mi Gyurival a szüleim barátainak a gyerekeivel meg a tanyavilágbeli gyerekekkel barátkoztunk. Együtt furikáztunk a fiákeren, amikor már volt kerékpárom, akkor együtt bicikliztünk, az iskolás társaimmal meg együtt jártunk hittanra, délután meg együtt sétafikáltunk. Én barátkozós természetű emberke voltam, sok barátom, barátnőm volt. Abban az időben még nem volt ott semmi olyan vészes vagy tragikus dolog, nem is éreztem semmi hátrányt a zsidóságomból. Csak később, a polgáriban kezdődött, és harmadik-negyedikben már borzasztó volt.

Nekem voltak játékaim, babák, de inkább kint voltam a szabadban lovagolni. Vagy mozizás volt. Apám is szeretett moziba járni, és általában úgy kéthetenként mentünk be a tanyáról a kisteleki moziba. Az Orgonavirágzást ott láttam, máig emlékszem erre a gyönyörű szép filmre. Rádiót is hallgatunk, a Philips gyárban dolgozó Károly nagybátyámon keresztül kaptuk mindig a rádiókat. Apám a híreket hallgatta – ő kitűnően tudott németül meg olaszul –, anyám meg a politikát. Olyankor anyám mindig felhangosította a rádiót. Ő kommunista volt és otthon is politizált, apám meg csak ráhagyta, mert ő egyáltalán nem foglalkozott a politikával. És nagyon szerették hallgatni az operákat, mind a ketten. De nekünk gyerekeknek sipirc volt nyolc órakor lefeküdni. Nagyon szigorúak voltak ilyen vonatkozásban.

Én még Kisteleken, a faluban kezdtem el az iskolát, de körülbelül fél év után – mivel kiköltöztünk a tanyára – a tanyasi iskolában folytattam az első osztályt és ott is végeztem el az elemi. Ez az iskola nem messze volt tőlünk, pár száz méterre, és a környező tanyákról is oda jártak a gyerekek. Mivel a környéken nem volt másik zsidó család, ebben az iskolában nem is voltak zsidó gyerekek,

csak én. Nagyon szerettem iskolába járni, főleg a természetrajzot és a történelmet szerettem. Elemiben az iskolai ünnepségeken kötelező volt a matróruha, fehér zokni és fekete lakkcipő, akármilyen hideg volt. Emlékszem, hogy egy ünnepségen, talán március 15-én, combig érő hóban térdzokniban és matróruhában kellett elszavalnom egy Petőfi Sándor verset, azt hiszem a Tiszát. Harisnyanadrág még nem volt akkoriban – később kezdett jönni az a patent harisnya – térdzoknik voltak csak, és lányoknak nadrág még nem létezett, még tréningruha sem. De én mindig csinos voltam. Anyukám is, meg apukám is figyelt erre, s én magam is hiú voltam világéletemben.

Polgáriba már a tanyáról jártam be Kistelekre. A polgári iskolában kötelező volt a köpeny, sötétkék egyenköpeny, a fiúknak is. Lányoknál vagy copf vagy rövid haj volt, nem lehetett cicomázni, és ünnepnapokon nagyon szigorúan mindig Bocskai ruha volt. Eleinte fiákerrel vitt a béres bácsi, és iskola után jött értem. Apám ezt megkövetelte. De én majd szétpukkantam mindig a méregtől, mert én sokkal szívesebben mentem volna gyalog. Mikor aztán 1937-ben apám meghalt szegénykém, akkortól gyalogoltam. Két és fél órás út volt gyalog oda-vissza. 1938-ban – amikor lett egy jó termésünk és az hozott némi pénzt – édesanyámtól kaptam egy biciklit, és akkor már biciklivel jártam be Kistelekre. Sőt még Szegedre is lementem biciklivel. Kistelek és Szeged 30 kilométer volt, oda-vissza 60 kilométer. Lementem Szegedre reggel, fogtam magam, átúsztam a Tiszán, megebédeltem a Sándor nagybácsimnál, teliettem magam, aztán visszaindultam és este már otthon is voltam. Én sportoltam, sokat tornáztam. A polgáriban első-másodikban különóra jártam tornára, mert imádtam a tornát, főleg a szertornát, a gyűrűt meg a korlátot.

Én úgy tanultam meg úszni, hogy a bátyám bevágott a Tisza közepébe. Kénytelen voltam megtanulni. Kisteleken volt egy tó, ahol nyáron strand volt, télen meg korcsolyázni lehetett, sőt volt a tanyán egy kacsausztató, ami befagyott, és akkor ott korcsolyáztam. Volt saját korcsolyám, amihez külön csavaró volt, amivel rácsavarozták a cipőre. A bátyám meg járt mindig futballozni, olyankor mentem vele, és néztem. A bátyám mindig elvitt magával, soha nem volt köztünk gúnyolódás vagy valami ilyesmi.

Nagyon sokat jártunk Pusztaszerre, főleg mikor már megvolt a kerékpárom. Pusztaszer csodálatos hely, és a Pallavicini gróf kastélyában gyönyörű múzeumok voltak, azokat nézegettük, amíg lehetett ilyesmit csinálni. Utána – mikor már visszaköltöztünk Kistelekre – csak patikától patikáig sétáltunk. Ez anyámnak a mondása volt. Mert a falu egyik végén volt egy patika, meg a falu másik végén volt egy patika, és ott sétáltunk le-fel a barátnőkkel. Iskolaszünetben nyáron, húsvétkor, karácsonykor, mindig a nagyszüleimhez mentem Szegedre, és ott voltam két vagy három hétig. Eleinte, míg kisebb volt, még néha jött velem a bátyám is, de később ő már inkább a felnőttekkel – a Sándor nagybátyámmal és anyám testvéreivel – meg a fiúbarátaival szeretett lenni.

Nagypapa nagyon szigorú ember volt, neki elvei voltak, és mindenkinek ahhoz kellett igazodni. Ő nem bírta a kommunistákat. Ütötte az asztalt és kiabált, mert a Károly fia meg az anyám is nagy kommunisták voltak – Károly bácsi 1919-ben még börtönben is ült Budapesten, és anyám hordta neki az ennivalót. Nagymama meg mindig csitította a nagyapámat, soha nem felejttem el, drága volt az az asszony. Mindent megtett az unokáiért, amit csak el lehet képzelni, a csillagos eget is képes volt leszedni! És mindig csitította a nagyapámat. Én meg elneveztem őt Tata úrnak, és ilyenkor mondtam neki, hogy Tata úr, ne morogj mindig, ne morogj mindig. De imádtam a nagyapámat, imádtam.

A nagyszüleim elvittek a Tiszára, vagy elmentünk Újszegedre, ami a Tiszának, Szegednek a túloldalán volt, és ahol egy csodálatos park volt, vadaskert is, ha jól emlékszem. Az egy gyönyörű sétálóhely volt. Aztán moziba, gyerekszínházba vittek. Akkoriban még zajlott az élet Szegeden. De a nagyszüleim is jártak le hozzánk a tanyára. Nagymamám, nagyapa, anyám összes fiútestvére az apám bátyja jött látogatóba, szóval összetartó család voltunk. A verandán terítettünk, és ott vártuk őket. Vasárnap reggel jöttek valamelyik vonattal, és délután meg estefelé mentek vissza Szegedre. Nagyon szép életünk volt akkoriban.

Tizenkét éves voltam, mikor 1937-ben, 58 évesen meghalt az apám. Akkor még nem voltak antibiotikumok, semmi se, és egy gennyes epegyulladás hat nap alatt elvitte. Azt kell mondanom, könyörületes volt hozzá a Jóisten, hogy nem érthette meg azt a borzalmat, ami később jött. Soha nem fogom elfelejteni, amikor meghalt. November volt, még délben nagyon jóízűen ebédelt, kedvenc ebédjét ette, borjúpörköltet. Az ölibe ültetett, és mesélt, hogy lesz nemsokára egy kiscsikó. Talán három óra körül rosszul lett. Beküldtük a bérest a faluba, hozza ki a háziorvost. Az kijött, és kihívta Szegedről a mentőket, mert azt mondta, hogy muszáj bevenni. Akkor én egyedül maradtam otthon, mert az édesanyám is bement, bekísérte az apámat. A bátyám meg akkor már nem volt velünk, mert ő a polgári elvégzése után elment dolgozni az Újszegedi Kendergyárba, és albérletben lakott Szegeden.

Nagyon vágyódtam bemenni Szegedre, de egy бүdös vasam nem volt. Akkor fogtam magam, és ami a góréban volt kukorica eladtam a szomszédunknak, hogy legyen pénzem. És az ötödik napon azt mondtam, hogy nem várok tovább, látni akarom az apámat. Másnap a déli vonattal anyám egyik barátnője, Bori néni – aki néha vigyázni szokott rám – bejött velem Szegedre, és a bátyám várt bennünket az állomáson. Felmentünk a Sándor bácsihoz, a nagybácsinkhoz, ott szállásoltunk el, és a bátyám azt mondta, hogy maradjak nyugton, majd megyünk az apuhoz, de anyut várjuk meg. Jött is az anyu a kórházból, és azt mondta, hogy apu pusziltat, és kéri, legyél jó kislány, mert ő már nem jön többet haza. Meghalt délben.

Rá pár nap múlva lett a temetés Szegeden. Nagy temetés volt, a rokonok a gallérnál bevagdosták a ruhájukat, és a főrabbi mondott beszédet. Soha nem felejttem el, teljesen kiborultam, anyunak a kisebbik öccse, a Laci elvitt sétálni, mert mindenáron be akartam ugorni a koporsó után. Nagyon sokan voltak a temetésen, a kistelekiek is bejöttek, apámnak rengeteg barátja eljött, Tótkomlóson még éltek az unokatestvérek, azok is bejöttek.

Az édesanyám nagyon nehezen viselte apám halálát, mert előző évben halt meg az anyja, az apám meg rá nyolc hónapra. Tulajdonképpen le sem lett véve róla a fekete ruha. A szüleim nagyon szerették egymást, annak ellenére, hogy sokat veszekedtek, civakodtak. De csak anyagi dolgok miatt, mert a válság alatt teljesen tönkrementünk.

Apám halála után magunkra maradtunk. Ekkortól már édesanyámnak kellett kint lenni a földeken, az embereket ellenőrizni, én meg vezettem a háztartást. Eléggé be lettünk az anyámmal fogva, de ő nem nagyon értett a birtokhoz, a gazdasághoz, ezért a testvérei nagyon sokat segítettek neki. Volt rá példa, hogy Szegedről kijött a Laci, mert ő nagyon szeretett a tanyán lenni, vagy az Anti, aki könyvelő volt, tehát a számolásban segített a mázsázásnál, meg csépléskor, kommenciókor, amikor a cséplőket fizettük, de nem pénzzel, hanem terméssel. Sőt amikor tudott, akkor a Károly is lejött Pestről. Összetartó család volt, nagyon szerették egymást.

1939-ben még utoljára nagyon jó termésünk volt, de 1940-ben jött egy árvíz, akkora, hogy a Dorozsmán lévő Fehér tónak is egész Kistelekig kijött a vize. Akkor végleg tönkrementünk, teljesen összedültek még az istállók is. Akkor jött az is, hogy alkalmazottat nem tarthattunk, és attól kezdve én kacsoztam a szőlőben, meg dolgoztam hajnaltól késő estig. A bátyámat egyáltalán nem érdekelte a gazdaság, ő csak a textiltervezéssel foglalkozott állandóan, de én nagyon szerettem a földet. A bátyus egyébként gyönyörűen rajzolt, nagyon szép textileket tervezett és 1938-tól a budapesti Textilipari Szakiskolába járt, és Pesten is lakott a Károly bácsiéknál. De a zsidótörvények miatt nem tudta elvégezni az iskolát, a vége előtt abba kellett hagynia, azután egy nagyon rövid ideig még visszament az Újszegedi Kendergyárba dolgozni, és onnan is vitték el később munkaszolgálatra.

Közben nekem a polgáriban a harmadik-negyediket úgy kellett bujtatva elvégeznem, és kizárólag az osztályfőnököm meg az igazgató jóindulatának köszönhetem, hogy levizsgázhattam és kaptam bizonyítványt. Mert nyíltan nem mehettünk be az iskolába, sem én, sem a többi zsidó gyerek, a zsidótörvények miatt. Pont az iskola mellett volt a csendőr laktanya, és kiadták körlevélben, hogy nem léphetjük át a küszöböt. Hogy a többi zsidó gyerek hogy csinálta, azt már nem tudom, de én akkortól otthon tanultam magamban, meg néha bementem Kistelekre, az osztályfőnököm lakására. Elemiben és az első két polgáriban hittanóra a rabbi jött mindig az iskolába, de ekkor már én jártam ki a rabbihoz, mert a csendőrök miatt nem mert jönni ő sem. A csendőrök kegyetlenek voltak nagyon. A rendőrök nem annyira, de a csendőrök, a kakastollasok, azok iszonyatosak voltak. Az egyik nagyobb szadista volt, mint a másik. Arra már nem emlékszem pontosan, hogy melyik évben vizsgáztam le, de nem akkor, mikor a többiek, a nem zsidó osztálytársaim, és még az is lehet, hogy nem is abban az évben, mikor ők, hanem csak 1940 körül. De arra jól emlékszem, hogy az igazgatói irodában vizsgáztam, az osztályfőnököm és az igazgató előtt.

1942-ben aztán mint zsidó birtokot elvették a földünket. Az anyám lemondott a haszonélvezeti jogáról, amit kifizettek neki pengőben, mi pedig a bátyámmal semmit nem kaptunk a föld után, hiszen az már agyon volt terhelve, mert az apám nem tudta törleszteni az adósságát. Sőt az összes szerszámunkat, lószerszámunkat, kocsinkat, bútorokat, a zongorát is, egy csomó ingóságunkat el kellett adnunk, hogy fedezni tudjuk az adósságokat.

1942-ben, 21 évesen vonult be a bátyám munkaszolgálatra Hódmezővásárhelyre, és 1942-ben halt meg szegény nagyapám is. Ő a nagymamám halála után ott maradt a szegedi lakásukban és Lacival, a fiával élt, amíg az meg nem nősült. De minden héten kijött hozzánk a tanyára, főleg akkor, mikor beteg lett, gégerákos. Akkor nagyon sokat lakott nálunk. Ha a szanatóriumból kiengedték, egyből jött hozzánk.

Miután a tanyát elvették, beköltöztünk Kistelekre. Először egy textilboltos házába kerültünk, ahol egy szobában helyet szorítottak nekünk addig, amíg nem találunk egy különálló lakást. Egy zsidó orvos házaspárnak, Weinbergerék házában az udvarán volt egy kis lakás, egy kétszobás, konyhás, fürdőszobás kis épület és azt vettük ki úgy egy fél év múlva. És örültünk, hogy meg tudtunk élni, mert abból a jövedelemből kellett megélni, amit az édesanyám kapott a haszonélvezeti jog megváltása címén. Nincstelenné váltunk teljes egészében, és akkor már olyan idők voltak, hogy egy zsidónak nem lehetett munkát találni.

Mikor én életemben először voltam Pesten – édesanyám vitt fel, hogy körülnézzünk – pechünkre rossz időpontban érkeztünk, mert szeptember 4-én volt a bombatámadás. Károly bácsiéknál

szálltunk meg, és Károly bácsi, amit tudott, mutatott Budapesten. Amikor a Szabadság hídon vitt át az autóján, csak úgy mehettünk át a hídon, ha hídpénzt fizettünk. Akkor tudtam meg, hogy azért van az a két kis ház a hídfőnél. Állatkertben, Vidámparkban voltunk, és pont akkor jöttünk ki a Cirkusból, mikor bekerültünk egy „másik cirkuszbá”. Beszálltunk a földalattiba és mielőtt befutott volna a föld alá, hirtelen megállt, és nagy világosság lett meg nagy robbanást hallottunk. Akkor dobtak egy bombát a Nyugati pályaudvar mellé és a Zilahy villára, és akkor dobták le a Sztálin-gyertyákat is. Szegény édesanyám látta, hogy én úgy remegek, mint a nyárfalevél, és viccelődve azt mondta, hogy ezt nekem rendelte! Gyalog mentünk a Csengery utcáig, elsötétítésben. Összecsomagoltunk és másnap reggel már mentünk is vissza Kistelekre.

Mikor visszaköltöztünk a faluba, anyám időnként még a zsidó templom udvarában összeült az asszonyokkal, pletykáltak, de egyre nehezebb volt ott az élet. Ahogy jöttek a zsidótörvények keresztény nem szolgált ki minket a boltban és a falubeli zsidók is csak titokban mertek találkozni egymással. Minden férj, minden fiú munkaszolgálatos volt, és mindenki félt. Így aztán egyre visszavonultabban éltünk, jóformán az utcára sem mertünk kimenni. A leventék leköpködték, a falusiak meg kiközösítették a zsidókat.

1943-tól anyámnak is meg nekem is kötelező volt, hogy varrjunk. Az egész falunak, zsidónak, nem zsidónak varrni kellett, hazafias kötelességből. Ez volt a jelszó a Horthy időben. Megkérdezték, hogy van-e varrógépünk, és az anyámnak volt, még a szüleitől kapta nászajándékba. De volt olyan ház, ahol kézzel varrtak. Csuklópántokat meg azokat a kekszínű katonai ingeket, alsónadrágokat csináltuk, amiket aztán a honvédek kaptak meg. Emlékszem, hosszú hónapokon keresztül bálában hozták az anyagot a katonák vagy a csendőrség, hogy varrjuk meg. Teljesen ingyen, hazafias kötelességből.

Közben még a boldogult bátyámat is ruházni kellett mint munkaszolgálatost. Ő eleinte időnként még haza-hazajöhetett, de aztán egyre szigorúbban fogták őket. Anyámmal mindig mentünk látogatni Hódmezővásárhelyre, Szőregre, vagy volt, amikor Újszegeden, Szegeden voltak. Ezeken a látogatásokon megismerkedtem a bátyám egyik századtársával, aki egy idő múlva megkérte a kezemet. Alajosnak hívták, újvidéki fiú volt, végzős orvostanhallgató. Körülbelül egy évet ismertük egymást, nagyon szép fiú volt, én nagyon szerettem, de a bátyám nem szerette. Mindig kigúnyolt a szegény bátyus, hogy ilyen Alajos, meg olyan Alajos, mert fiatalnak tartott még engem a házasságra. Aztán ezt a fiút sem láttam többet, őt még hamarabb kivitték, mint a bátyámat.

1943 elején valamikor megtudtam, hogy a bátyám százada az újszegedi Vigadóban van, és elmentem hozzá. A Vigadó be volt kerítve, nem lehetett bemenni, és odajött egy szakaszvezető, hogy mit akarok. Mondom neki, egy percre szeretnék a bátyámmal találkozni. Ki is hívta a bátyámat, én álltam a kerítésen kívül, ő belül, de mielőtt odaért volna hozzám, azt mondja neki a szakaszvezető: állj! A bátyámnak le kellett tolni a nadrágját – én életemben akkor láttam először férfit, tizenhetedik évemben voltam –, és a szakaszvezető a gumibotjával rávágott a bátyám nemi szervére, hogy te bűdös zsidó. A bátyám összecsuklott, én a másik oldalon majd összeestem, és akkor ő kiabált belülről, hogy hugi nincs semmi baj, hugi nincs semmi baj! Még megfogtam az ujját, ahogy kapaszkodott a kerítésbe, de akkor el lettem zavarva onnan. Ez az emlék van bennem róla, mert hamarosan elvitték őket Szerbiába, Borba. Még kaptunk tőle hírt, hogy menet közben ellopták az összes holmiját, úgyhogy újból küldtünk neki ruhacsomagot, de választ nem kaptunk már, és többet nem is láttam.

Idegroncsként mentem haza, és anyám addig-addig faggatott, míg végül elmondtam, hogy mi történt. Akkor kérdeztem meg tőle, hogy tulajdonképpen mi „az”, amit láttam a bátyámon? És anyám elmondta, hogy „az” a különbség a fiú és a leány között. Így tudtam meg. Hiszen én, hogy is mondjam, burokban nevelkedtem. Még amikor 10-12 éves koromban tánciskolába jártam a polgári iskola tornatermébe, anyám akkor is mindig velem jött gardedámnak. Nem úgy volt akkor, mint a mai fiataloknál, hogy már egy tizenéves gyerek többet tud ezekről a dolgokról, mint én 81 évesen.

1943 őszén mondtam anyámnak, hogy szeretnék tanulni valamit. De a zsidótörvények miatt sehová nem vettek fel Szegeden, csak az ipari iskolába, fodrásztanoncnak. Egy fodrászüzletben a tulajdonos, Kopasz Júlia felajánlotta, hogy ha fizet az anyám – sose fogom elfelejteni, húsz pengőt kellett fizetnie – akkor tanít, mint fodrászinast, és így nála végeztem a gyakorlatot. Novemberben kezdtem el az iskolát, és hetente kétszer vagy háromszor kellett az iskolába menni, ahol mindenféle jegyzeteket adtak, azokból kellett tanulni, a fodrászüzletben pedig a munka félnapos volt, egyik héten délelőtt, a másik héten délután. Reggelenként mentem be Szegedre, délután vagy este meg mentem haza Kistelekre.

A fodrászkodást szerettem csinálni, de közben undorom is volt, mert ott a nők majmot csináltak magukból, ami nekem nem tetszett. Például a Karády Katalin is odajárt a fodrászatra. Ő akkor a szegedi szállodában lakott és a színházban játszott valamit, de már nem tudom hogy mit, pedig megnéztem. A Karádynak megvolt az a stílusos frizurája, ami nagyon szép volt, de úgy festette a haját, hogy hátul fekete volt, elöl pedig aranyszőke, vagy platina, szóval majmot csinált magából, úgyhogy én megundorodtam a fodrászattól. De amíg be nem jöttek a németek, végig csináltam. Az ipartestületen keresztül egyszer-kétszer voltam bálban is, de én nem voltam nagy bálozós, nem nagyon érdekelt az ilyesmi, meg féltem is, mint zsidó. De sokat féltem én, édes jó Istenem!

Közben ellenálló lettem, a MEASZ-nak, az országos ellenálló szövetségnek lettem a tagja Szegeden. Ez olyan automatikusan jött nálam, de biztos hatott rám anyám baloldali beállítottsága is. Én is baloldali érzelmű voltam, nekem az volt a fontos, hogy segítsek az embereken. Segíteni, megvédeni az embereket. Ez úgy bennem volt, mintha ezzel születtem volna. A bátyám egyik kisteleki barátja, a Pali, akivel együtt jártak polgáriba, és akit én is jól ismertem, Szegeden dolgozott, és ő szervezett be. Nagyon sok ellenálló volt Szegeden, és bár többen voltunk, mindig külön dolgoztunk, sohasem csoportosan, hogy ne legyünk feltűnőek.

Az én feladatom az volt, hogy amikor az ellenállók egyik vezetője – aki aztán a háború után párttitkár lett, idősebb Komócsin Mihálynak hívták – jelezte, hogy rengeteg sebesült katonaszökevény van a kórházban, és kellene istápolni őket, akkor én napról napra, ahogy volt szabad percem, beszköttem hol a Honvéd kórházba, hol a Mérai utcai polgári iskolába, ahol a katonaság elől öncsonkítással kibúvó sebesülteknek alakítottak ki kórházat. Vittem nekik kaját, újságot vagy hírt, a postát hoztam, vittem, vagy bevittem egy kisládiót, szereztem civil ruhát, hogy meg tudjanak szökni, szóval amit csak el lehet képzelni, mindent elkövettem. Nem fegyverrel, hanem ilyen karitatív munka formájában voltam ellenálló. Szerettem csinálni. Mostanában kaptam meg érte a 60. éves emlékkitüntetést.

Édesanyám tudott arról, hogy beléptem az ellenálló szövetségbe, és örült neki, mert anyám is ízig-vérig ugyanolyan érzelmű volt, mint én, ő is nagyon politikus és ellenálló volt. Ő Kisteleken tevékenykedett, olyan értelemben, hogy katonaszökevényeket bujtatott a szobában vagy a

spájzban, meg mondta nekik, hogy merre menekülhetnek, merre vannak a csendőrök, és bátorította őket, hogy ne vonuljanak be. Mesélte, hogy 1919-ben, amikor a kommunista Károly bátyját lecsukták, ő Szegedről följött Pestre, hogy a kommunistáknak hozzon élelmiszert. Édesanyám egyébként nagyon közvetlen ember volt és csupa humor. Föltalálta magát mindig és arról volt nevezetes, hogy a partvisnyéllel is el tudott beszélgetni. De én is föltaláltam magam mindenütt és mindig, nem lettem elesett ember.

1944. március 19-én vasárnap – mert vasárnap is kellett dolgozni a fodrászüzletben – nem mentem délben haza, hanem csak este. Volt egy haverom, egy katolikus cseh fiú, aki odajárt Szegedre az orvosi egyetemre, és akivel elmentünk ebédelni. A Dugonics téren volt egy tejvendéglő, oda mentünk két órákor délután, amikor egyszer csak megjelent az egyik ellenállótársam, a Pali, és azt kiabálja nekem: „Éva, azonnal tűnj el, megszállták a németek Magyarországot!” Hát akkor elkezdtünk bujkálni, mert akkor már nem volt vonat, csak este nyolckor. Egyik kapu alól a másik kapu alá vándoroltunk, de akkor már Szegedet is ellepték a csendőrök és a németek, olyan gyorsan értek ide. Nagy nehezen gyalog mentünk ki az állomásra – elég messze volt, de időben kiértem –, és mikor épp elkészöntem a haveromtól és battyogok föl a lépcsőn, hogy megyek a vonathoz, hallom a nagy kiabálást, hogy: „Ott megy egy Jude, Jude!”

Futottak felém, és én is futottam, mint az őrült. Előttem állt egy vonat. Most mit csináljak? Gyorsan a sínekre, a vonat alá, és a másik oldalon próbáltam felszökni a vagonba. Még az volt a szerencse, hogy pont az a vonat volt, ami ment Kistelekre. Az ablak nyitva volt, és ott akartam bemászni, mikor megszólalt valaki bentről: „Mi van Éva?” Atyaúristen, mondom magamban! Tele volt az a kupé önkéntes katonákkal. Végén kiderült, hogy a bátyámnak az ismerősei voltak, akik éppen vonultak be sorállományba. Volt ott egy nagy katonaláda, abba belegyömöszöltek, és ráültek a ládára. A csendőrök meg kezdtek menni vagonról vagonra, kupéról kupéra, hogy engem megkeressenek, hol az a bűdös Jude.

Ami máskor egy órás út volt Kistelekig, az akkor ötórás volt. Kilenckor kellett volna megérkezniem és éjjel egykor érkeztem meg a kisteleki állomásra. A fiúk mondták, hogy az ablakon másszak ki, leeresztettek szépen, bele a békanyálas árokba, de addig el nem mozdultam onnan, míg nem szóltak, hogy mehetek, mert már elmentek a csendőrök. Nagy keservesen mentem hazafelé a töksötét faluban – elsötétítés volt már egy ideje, ha csak egy csöpp résen ment ki fény a házból, már letartóztatták az embert –, remegtem, fáztam is. Szaladni nem mertem, nehogy meghallja valaki, még a cipőmet is levettem, de úgy fájt a lábam a kavicsoktól! Szegény édesanyám várt a háznál a kapuban, sötétben, semmit nem látott, csak hallotta, hogy valaki lépked. Odaértem, és anyu azt mondja, hogy úristen, mi történt veled? Mondom neki, anyu, üldöznek. Én most megfürdök, adjál tiszta holmit és a hátizsákomba – ami elő volt készítve, mert mi vártuk már, hogy valami történni fog – tegyél pár darab zsíros kenyeret. Én bemegyek a disznóólba, a zsákot is add be, és nem látjuk egymást nappal. Hát így is volt. Másnap jöttek a házba, és végignyomozták, hogy hol az a Jude, én meg elbújtam, a szalmát is a fejemre húztam. Akkor viszont elvitték magukkal az orvost szerencsétlent.

Én egész addig ott kuksoltam abban a disznóólban, amíg nem kezdték el adni a sárga csillagot. Anyám hozott ki ennivalót, és esténként én is kimentem, mikor anyám körülnézett, hogy tiszta-e a levegő. Bementem megmosakodni, vagy enni főtt ételt. Nagyon kellett vigyázni, mert egy falu ilyen szempontból borzalmas hely. Április ötödikén vagy mikor adták a sárga csillagot, és akkor már be

mertem menni a lakásba. Akkor már nem kerestek. De aztán állandóan jöttek a németek. A Pallavicini uradalomban volt a szálláshelye a falu német őrségének, s én már nem mehettem többé dolgozni, de sehova se.

Hamarosan érkezett a gettózás is. Május elején kihirdették, hogy 50 kilónyi csomagot lehet bevinni a gettóba, ami a polgári iskola melletti fatelepen volt. A fatelep tulajdonosát már régebben elvitték, mert zsidó volt, és az asszonyát kötelezték rá, hogy nyissa ki a kaput a zsidóknak. A telepen volt egy hosszú emeletes ház, padlása is volt, és mi anyámmal a padlásra kerültünk.

Amit tudtak az asszonyok, hoztak magukkal, rizst vagy krumplit, és azt közösen megfőzték bográcsban. Időnként a falusiak közül, akik szerettek bennünket, hoztak ennivalót, a kerítésen kívülről beadták, szóval nyomorúságos helyzet kezdődött. Mi vittük magunkkal a gettóba a rádiót meg a kerékpárt, de aztán kaptunk egy felszólítást, hogy nem szabad lett volna bevinni, otthon kellett volna hagyni, vagy beszolgáltatni. Így aztán én bevittem a községházára, és adtak egy papírt, hogy majd visszakapjuk. Nem sírtam soha úgy, mint akkor, mikor a biciklimet bevittem. Na akkor kaptam egy olyan hatalmas pofont egy csendőrtől, hogy feldagadt az arcom. A csendőrök kutya komiszak voltak.

Mielőtt kivagoníroztak volna – valahonnan megtudták a falusiak, hogy el fognak minket vinni –, odajött a kerítéshez egy ismerős asszonyka, hogy nem akarunk-e valamit eltenni. Az anyám megszólalt, hogy de igen, a fülbevalóját. Mert az családi örökség, még a nagyapám csinálta, az aranyműves ékszerész, és ő adta a lányának a 16. születésnapjára. És akkor anyám odaadta a fülbevalóját annak az asszonynak. Mikor visszajöttünk, tényleg vissza is kaptuk. Még nekem is megvolt, csak most karácsonykor adtam oda a lányomnak.

Hanem akkor jött egy csendőri hirdetemény, hogy az ékszereket is le kell adni, és jön egy bábaasszony, minden nőt meg fognak vizsgálni, akár gyerek, akár nem gyerek, hogy nem dugták-e el az ékszert. Az anyám ismerte a bába nénit, és kérte, hogy ne bántson engem. Nyugodj meg Erzsi néni, mondta az asszony, és aztán tényleg nem csinált velem semmit, csak ordított, hogy kislány, tedd szét jobban a lábadat! Hogy a csendőr hallja. De látni nem látta, mert a bábaasszony a csendőrt nem engedte be. Így sikerült megúsznom. Nem mintha eldugtam volna valamit, de hát még csak 18 éves voltam. Emlékszem, mielőtt a gettóba mentünk, áprilisban vagy május legelején anyám még megcsinálta nekem a szeptemberi tortámat, a 18. születésnapjaim tortámat!

A bátyámról nem tudtunk semmit, a szegedi rokonokról nem tudtunk semmit, mert minden postát elvettek tőlünk. Úgy egy hónapot voltunk a gettóban, amikor jött egy hirdetemény, hogy előállt a vagon. Mielőtt a vagonhoz mentünk volna, a csendőrök végignézték a kezünket, hogy nem maradt-e rajta gyűrű. Nekem is, meg még sok embernek maradt gyűrű a kezünkön, mert nem tudtuk lehúzni. Velem egy gyönyörű gyűrű volt, amit az édesapám jegygyűrűjéből csináltattam, plusz fölötte ott volt a saját jegygyűrűm, amit menyasszonyként kaptam bátyámnak a munkaszolgálatos társától. És akkor azt a két gyűrűt csípőfogóval lecsípték az ujjamról.

Bevittek bennünket Szegedre, kiszállítottak a Kossuth állomáshoz, és mint a marhákat, úgy hajtottak be bennünket az ottani téglagyárba, ami úgy egy kilométernyire volt az állomástól. Közben cipelni kellett azt az 50 kilós csomagot, ki többet, ki kevesebbet. Mi ruhákat vittünk magunkkal, hiszen azt se tudtuk, hova megyünk. Még a téglagyárat se tudtuk. A téglagyárban már rengetegen voltak. Az egész Szeged ott volt, az egész Kistelek, Hódmezővásárhely, az egész

Csongrád megye. Szegeden volt a gyűjtőtábor, ott gyűjtötték Csongrád megyéből a zsidókat. S a rokonságunk, az egész szegedi rokonság ott volt. Csak ki itt, ki ott, ki amott, nem mehettünk egymáshoz. Ahol volt hely, oda ülhattunk le. Ha volt fedél felettünk, akkor volt fedél, ha nem volt fedél, nem volt fedél.

A téglagyárban benn németek voltak, kívül meg a csendőrök őriztek. És a németek jöttek, mentek, ütötték, verték az embereket, rettenetes volt. Pár nap múlva köteleztették a szegedi rabbi meg a szegedi községközi nem tudom kicsodát, hogy névsorolvasást csináljanak. Olyan értelemben, hogy ki fizet. És akkor fizetni kellett az Eichmannak. Aki tudott fizetni, azt az egyik oldalra állították, aki nem fizetett, azt a másik oldalra. Mi nem tudtuk, hogy ez mi akar lenni, de nekünk nem volt egy bűdös vasunk sem, úgyhogy minket a másik oldalra állítottak. A rokonságot is.

Egy hétig voltunk ott, azt hiszem, de az egy borzalom volt, borzalom! Rengetegen meghaltak közben, szomjan haltak, meg éhezés volt, szóval nem volt már ott semmiféle komfort. A halottakat nem vitték el, hanem nekünk kellett téglákat rakni rájuk. Eszméletlen állapotok voltak. Vécé sehol, ott vécéztünk, ahol ért bennünket. Képesek voltak a németek azt megcsinálni, hogy mikor valaki elvégezte a dolgát, egy másik embernek belenyomták az arcát.

Június 23-án megint sorba állítottak bennünket, és kivezényeltek a Rókus állomáshoz. Este vittek oda, az éjszakát a nyílt pályán töltöttük, de állandóan cirkáltak a csendőrök, hogy nehogy megszökjünk. Én végig az édesanyámmal voltam, el se mozdultunk egymás mellől. És másnap, 24-én megint előállt egy marhavagon, és azt mondták: takarodjatok! Menjünk! Kilencven embert zsúfoltak be egy vagonba, öreget, fiatalat. Ahogy a marhákat. Beadtak két vödört, egyet jobbra, egyet balra, és behúzták az ajtót. Se víz, se semmi. Hogy hova megyünk, merre megyünk? Mi az anyámmal fogtuk egymás kezét. És nem szabad volt beszélni, csak suttogni, de azt sem nagyon, mert egy rejtekhelyen volt valaki bent, vagy kívül volt egy rekesz, nem tudom, de ott volt megbújva egy csendőr a határig, és az közénk vágott mindig valamit.

A vonat elindult, és azok, akik a téglagyárban fizettek, a legutolsó vagonban voltak, amit lekapcsoltak Szolnokon. Később tudtam meg, hogy az a vagon Svájcba került. Minket indítottak tovább. Kassán állt meg először a vonat, akkor mentek el a csendőrök és akkor vettek át a németek. Akkor kaptunk vizet, akkor cserélték ki a vödörket, amikbe vécéztünk, és akkor már kivettek egy csomó halottat a marhavagonból. Köztük minden bizonnyal a nyolcvan éves szegedi nagybátyámat, a Král Sándort, a feleségét Paulát, meg a nagynénimet, az Adélt. Mert Szegeden még láttuk, hogy felrakták őket a vagonra, de Auschwitzban már nem találkoztunk velük. És a vagonban nem tudtunk érintkezni. Végig úgy voltunk ott, ahogy földobáltak, föltuszkoltak minket. És senki semmit nem tudott! Csak vitték az embert, mint a barmot. Mint az állatokat.

Amikor elindultunk, én szoknyában voltam, rakott szoknyában, egy blúzocska volt rajtam és egy kis kabátka hozzá, meg egy gyönyörű nagykabát, amit úgy kaptam, hogy az esküvőmre már meglegyen. A hátizsákomban is a legszebb ruháim voltak, és meleg holmik, hiszen amikor bevittek minket a gettóba, nem tudtuk, hogy hova kerülünk majd és meddig leszünk ott. Úgyhogy a biztonság kedvéért vittük magunkkal a meleg cuccokat, amiknek jó hasznát is vettük aztán, mert jól lehetett velük betakarózni. Anyám is kosztümben volt, meg azt hiszem fekete ballonkabátban. Eléggé gyászos ruhában járt, mert egymás után halt meg az édesanyja, az apám, meg a nagyapám.

Június 28-án hajnalban érkeztünk meg Auschwitzba, az állomásra. Nem tudtuk, hogy hol vagyunk, csak láttuk kiírva. A németek meg: loss, loss, gyerünk, gyerünk. Egyenruhás SS, kutyával. A vagonban maradt csomagjainkra rabruhás emberek vigyáztak, mert nem volt szabad nekünk levenni a csomagot. Mi az anyámmal teljesen össze voltunk törve, én magam is alig tudtam leszállni, mert úgy bedagadt a lábam. Rögtön mikor megérkeztünk nagyon rossz szagot éreztünk a levegőben, és nem tudtuk mire vélni, de hamarosan mondták, hogy égetik el az embereket, kis gyerekektől kezdve mindenkit.

Mikor leszálltak az emberek, akkor a gyerekeket elszakították az anyjuktól, a férjeket a feleségeiktől, a piciket kikapták az anyjuk kezéből, az állapotos nőket hasba rúgták, szóval a kegyetlenkedésnek, az embertelenségnek a végtelensége kezdődött. Mi karonfogva voltunk az anyámmal, mikor megállt előttünk a lágerparancsnok, a Mengele, és közénk tette a kezét. Erre én megszólaltam németül, és kértem, hogy az édesanyámmal mehessek. Azt mondja, loss, és ezzel elküldött bennünket az egyik oldalra. Hogy aztán ez mit jelentett, azt mi nem tudtuk. És elindítottak: akiket erre állítottak, erre menjenek, akiket arra állítottak, arra menjenek. Hát mi mentünk erre. Utólag megtudtuk, akik a másik irányba mentek, egyből halálba mentek.

Minket fürdőbe vittek. Tegyük le a ruhánkat, a szemüvegemet elvették, és menni kellett a nyíróhoz, aki lenyírta a hajunkat. Nekem derékig érő, gyönyörű hajam volt. Édesanyámat is lenyírták, és mindenütt leborotváltak bennünket. Ha az ember józan ésszel gondolkozik így utólag, akkor higiéniai szempontból ez még jó is volt. De nem így gondoltunk akkor. Úgy éreztük, hogy rettentően megaláznak bennünket. Utána beküldtek a fürdőbe, én meg ott ordítoztam, hogy anyu, anyu, hol vagy? És ott állt mellettem. Nem ismertük meg egymást meztelenül és kopaszon!

Anyaszült meztelenül voltunk, csak a cipő maradhatott meg. Megnézte a német SS, hogy márkás-e a cipő, mert akkor le kellett venni, és amolyan hollandi fapapucsokat adtak volna helyette. Az volt a szerencsém, hogy egy jó strapabíró cipőm volt, de nem volt új, úgyhogy nekünk nem vették el. Kaptunk valami rongydarabokat, amit magunkra vegyünk – én egy selyem ruhát kaptam, kék-fehér pöttyökkel, hogy majd megfagytam időnkint –, de a saját holminkat már nem kaptuk vissza. És akkor megint mentünk, mentünk, egy olyan nagy termésköves úton, hogy azt hittük, a nyakunkat törjük, míg végül elérkeztünk Birkenaubá. Az anyámmal mindig fogtuk egymás kezét, hogy el ne szakadjunk, és senkit sem ismertünk meg már akkor, mert mindenki kopasz volt. Utólag tudtam meg, hogy minket azért nem tetováltak, mert mi kivégzésre voltunk ítélve. Birkenau megsemmisítő láger volt.

Nekünk a 8-as barakkba kellett mennünk. Az a barakk elég hosszú volt, és bezsúfoltak oda kétszáz vagy háromszáz embert. Férfiak ott nem voltak, csak nők. S úgy kellett oda leülni a csupasz földpadlóra törökülésbe, vagy este pedig úgy feküdtünk a földön, olyan szorosan, mint a heringek. A barakkon belül volt a felügyelőnő – egy szlovák zsidó nő volt, aki addigra már felesküdt a németeknek, és mi csak úgy neveztük őket, hogy plokova vagy kápó – kutyával. De nem sokat tartózkodtunk abban a helyiségben, mert nem mehettünk a barakkba, csak este. És egész éjszaka ott volt a felügyelőnő egy kutyával, és fölköltetni is kutyával költöttek föl. Rajtunk mászott át az a farkaskutya, és mindenkinek beleugatott a fülébe.

Állandóan appelloznunk kellett. Zehl-appelloznunk. Vigyázzállásban kellett lennünk, és nyolc-tíz órát álltunk így vigyázzban. Hajnal háromtól éjjel tizenegyig. Volt közben öt perc szünet. Rettenetes volt. Hajnal három órakor ötösével kellett beállnunk sorba, karnyújtásnyi távolságra,

mint a katonáknál. Ott nem volt nagy udvar, a barakk előtt álltunk, és a barakkok árokkal voltak elválasztva. Mindig úgy kilenc óra felé jöttek számolni bennünket. Hat óra körül minden sornak nagy fazekakat hoztak, amiben volt valami lötty. Odaadták a sorban az elsőnek, ígyál egy kortyot, add tovább, ha marad még, akkor vissza az elsőnek, ígyál még egy kortyot. Ez volt az eledel. Hogy mi volt az? Valami nyugtatószer volt benne – gondoltuk mink –, mert a menstruációja senkinek nem jött meg attól kezdve. Délben ugyanezt csinálták, de voltak annyira rafináltak, hogy kaviársajtot, vagy pálpusztai sajtot vagy mit adtak, hogy dögöljünk meg szomjan. Hogy égjen a torkunk. Ha pisilni kellett, hát az külön könyörgés volt, hogy elmehessünk a másik barakk háta mögé, a latyira, ami deszkából volt összetákolva.

Mosakodáshoz, ha véletlenül hoztak vizet, akkor úgy csináltuk, hogy – anyám volt ebben a korelnök, ő vezényelte – tízesével mosdottunk. Először a legfiatalabb – az én voltam – arcot mosott, akkor jöttek az öregek, megmosták az arcukat ők is sorban. Utána következett a nyak. Így ment körbe, mindenki először megmosta az arcát, utána a nyakát. S ott állt mellettünk végig a német. Nem kívánom ezt senkinek sem.

Közben kaptunk a szegycsontba tifuszt. Hál' istennek nem lettünk tifuszosak, viszont a szlovákok azok lettek. A szlovákok nagyon mérgesek voltak miránk. Azt mondták, hogy ti még mindig a Gerbeaud-ba jártatok, amikor mi már rég építettük ezt a helyet. Ugyanis a németek a háborúban legelőször a szlovákokat vitték el, és tényleg ők építették fel Birkenaut.

Már körülbelül egy hónapja lehettünk Auschwitzban, mikor egyszer rám szólt egy férfi – valamilyen terméskövekkel megrakott kocsit húzott az úton nagy keservesen egy csomó férfi –, hogy Évi, te vagy? Mondom, igen. Egy szegedi férfi volt. Anyád? Mondom, velem van. Akkor mondd meg neki, hogy az öccse, az Anti tegnap megjött. Mondom, hogyhogy? Hát ő Szovjetunióba került fogságba, mint munkaszolgálatos. Igen, de leszerelt, és rögtön ide hozták, mondta az a férfi. Ez volt az utolsó hír, amit tudok róla. Ő is, Klári is, a felesége, meg a gyereke, a hatéves Péterke is ottmaradt.

Semmit nem csináltunk egész nap, azon kívül, hogy sorakoztunk. Csak álltunk, vagy összeestünk. Beszélni is alig volt szabad. Amikor megengedték, hogy leüljünk, akkor leültünk vagy lefeküdtünk a földre, és örültünk, hogy egy kicsikét vízszintes helyzetben lehettünk, de ez tartott öt vagy tíz percig. Az volt a menetrend, hogy ha jött valaki, egy katona vagy katonanő, vagy valaki ellenőrizni, abban a pillanatban fel kellett ugrani, és vigyázzba kellett állni. És állandóan rostáltak bennünket. A mi sorunk is egyre fogyatkozott. Időnkint az anyám állt elől, én voltam utána, és sorban a többiek, időnkint változott a sorrend. Egyszer pechire az anyám volt elől, vagy nekem volt pechem, nem tudom, de odajött a plokova, és rászólt az anyámra, hogy hol vannak a többiek? Anyám azt mondja, mit tudom én. A plokova háta mögött volt egy tizenhat vagy tizennyolc éves katonanő, és kézzel jól pofon vágta az anyámat. Én mint a hülyegyerek, kiugrottam a sorból, hogy nekimegyek. Na akkor gumibottal megkaptam a verést, de úgy, hogy eleredt az orrom vére, a bal oldali állkapcsom eltört és majdhogynem süketnéma lettem. Nem tudtam többé beszélni, és a bal fülemre azóta sem hallok. Viszont rettenetesen jól megtanultam szájról olvasni, és amikor már szűnni kezdtek a fizikai fájdalmaim, ha artikulálatlanul is, de próbáltam erőlködni a beszéddel. Csak 1946-ban Budapesten, a Süketnéma Intézet orvosától tanultam meg újra rendesen beszélni.

Amikor így megverték, akkor elmentem orvoshoz. A barakk háta mögött volt a Revier, vagyis az orvosi rendelő, oda mentem, hogy pokoli fájdalmaim vannak. Közben homloküreg-gyulladást is kaptam, magas lázam volt. Az orvos magyarul beszélt, elmondta, hogy erdélyi zsidó, Nyiszli

Miklósnak hívták. Mengele sebészorvosa volt.. Ő miután hazakerült később, öngyilkos lett. De én azóta is áldom a nevét, mert bevetetett velem egy gyógyszert, és adott még egyet, amit később kellett bevennem. Azt leukoplasztal beragasztotta belülre a ruhám gallérja alá, mert nem volt zsebem. Furfangos módon, de jóindulatúan cselekedett, hogy legyen még gyógyszerem, mert nagyon rossz állapotban voltam. És azt mondta, hogy az ablakon keresztül menjek ki, mert az ajtónál állt egy teherautó, és akik az ajtón mentek ki, azok valahogy egyből abba az autóba mentek, és vitték őket a krematóriumba. Köztük volt a kisteleki barátnőm is, akivel együtt jártunk iskolába, és együtt voltunk ugyanabban a barakkban, vele is, a húgával is meg az anyjával is.

Az egyik sorakozásnál jött a Mengele, és mikor hozzám ért, megkérdezte, hogy vagyok. Mondom, jól. Akkor elment, de később még egyszer visszajött. Éppen a földön ültünk, úgyhogy föl kellett ugrani, de elvesztettem az egyensúlyomat és hátraestem egy árokba. Nem tudtam rögtön kiugrani onnan, életveszélyes volt az az árok, de annyit láttam, hogy távolabb elsiet kilenc ember plusz a Mengele. Akkor a társaim és anyám valamilyen botot szereztek, meg valaki levette a ruháját, összekötötték és nagy nehezen azzal húztak föl, mert nem volt lehetőség kikapaszkodni. Amikor följöttem, kérdezem az anyutól, hogy mi történt. Azt mondja, ez elment, az elment, amaz elment. Később derült ki, hogy kísérleti alanynak vitte el őket a Mengele.

Ezt úgy tudtam meg, hogy egyszer feküdtem hason, amikor egy férfi megállt mellettem és odaszólt nekem magyarul, hogy ne emeljem föl a fejem, mert az őrtoronyból látnak bennünket, s nem akarja, hogy észrevegyék, hogy beszélünk. Kiderült, hogy egy kisteleki fiú volt, egy levante, aki fölesküdt a németeknek. Ő mondta el, hogy azokat a nőket, akiket elvittek, kísérleti alanyoknak vitték el. Berlinből kihozták az egyetemistákat, azok mesterséges megtermékenyítést csináltak, és minden hónapban egy-egy nőt fölkoncoltak elevenen, hogy megnézzék, hogyan fejlődik a magzat. Azért kérdezte meg tőlem is a Mengele, hogy hogy vagyok, mert engem is vitt volna. Mikor ez az árokba esésem volt, akkor azt mondta az anyám, hogy menjünk a kerítéshez, és vessünk véget magunknak. Mert csak rosszabb lehet mindig. A villanykerítés fájdalommentes, egyből meghalunk és megszűnik a szenvedésünk. Erre én azt mondtam neki, hogy édesanyám, nem akarsz látni a fiadat? De igen. És Magyarországot? De igen. Akkor várjunk vele. Bár én is úgy éreztem, hogy nem bírom már tovább.

A mi 8-as blokkunk közelében volt egy tó. Aki abba belement, az nem jött ki többet onnan. Hogy mérgező szer volt-e benne, nem tudom. De félelmetes volt az egész Birkenau. És rengeteget vertek bennünket a németek. Ahogy értek, csak úgy csapkodtak. Német nők, férfiak sétáltak mindig köztünk, s ahogy lehetett, ostorral vagy gumibottal mindig ütöttek bennünket. Az a szó, hogy kegyetlenkedtek, az egy enyhe szó. És a krematórium állandóan ontotta a füstöt. Ott mást se csináltak, mint öltek, öltek és öltek. Sokszor elgondolkozok azon, hogy hogyan tudtam én túlélni ezt az egész borzalmat.

Augusztus másodikán éjjel egy óra körül jöttek a kutyákkal ébreszteni. Jött a plokova meg egy SS-tiszt, sorba állítottak bennünket, és arrafelé kellett menni, amerre volt egy nagy kivilágítás és ahonnan zenét hallottunk. Megállítottak bennünket azon a téren, és ott már volt egy csomó cigány férfi és nő, akiknek nem volt levágva a hajuk, mert nem mindenkinek vágták le a haját. A németek zenéltek vagy pedig régebbi foglyok, már nem is tudom. Nekünk meg kellett állnunk egy bizonyos távolságra, és nézni kellett őket, nem is mozdíthattuk el a fejünket. Egyszer csak egy sípszót hallottunk, valaki azt súgta, hogy két óra van, sorba állították a cigányokat és mindegyiknek egy

lépést hátra kellett lépni. Láttuk, hogy akik hátraléptek, azok mind beleestek a hátuk mögött lévő gödörbe. Férfiak, nők, vegyesen. A zenekar elhallgatott, csak sikoltozást, sírást lehetett hallani.

A kintmaradt foglyokra ráparancsoltak, hogy ássák be a gödröt. Aki nem volt hajlandó ásni, azt egyből lelőtték. Amikor az ásók befejezték a lapátolást – volt, akinek kint volt a feje gödörből, csak a testét ásták be – odaadtak nekik egy pisztolyt, hogy lőjék le a kint maradt fejeket. Aki erre nem volt hajlandó, azt is lelőtték a németek, és végül a németek lőtték fejbe az árokba beásott embereket is. És közben rugdalták a fejüket, mintha futball labda volna! Lehet, hogy szerencsétlen fogoly a lövést nem is érte meg, mert már előbb szétloccsant az agya. Szörnyű látvány volt. Borzalom. S nekünk ezt végig kellett néznünk, nem volt szabad elfordítani a fejünket, mert rákoppintottak egyet a puskatussal. És ha összeestünk, akkor minket is fejbe lőttek. Nem is egyet lőttek fejbe. Azóta minden augusztus másodikán ég nálam itthon egy mécses.

Olyat is megcsináltak a németek, hogy egy délelőtt elvittek bennünket „cirkuszba”. Körülbelül öt lágerrel odébb maskarába öltöztetett zsidó kamaszok cigányzene mellett bohóckodtak, aztán lelőtték őket is. Ezt is végig kellett nézzük. Mi az anyámmal el akartunk fordulni, de olyan puskatust kaptam a hátamra, hogy amíg élek nem felejtsem el. Vagy azt csinálták, hogy kis csecsemőkkel labdáztak, meg falhoz vagdosták őket. S ezt is végig kellett néznünk, ha tetszik, ha nem.

Augusztus 12-én kivittek bennünket egy óriási nagy térre, ahol le kellett vetköznünk anyaszült meztelenre, és körbe-körbe kellett sétálnunk tarkóra tett kezekkel. Nagyon sokan voltunk és elkezdődött megint a rostálás: ez ide, az oda, ez ide, az oda. Hogy hány óra lehetett, nem tudom, csak este volt, azt tudom. Betereltek bennünket meztelenül egy terembe, ami úgy nézett ki, mint egy egyetemi előadó, lépcsőzetes padsorokkal. A teremben neon fénycső világított körben, és a plafonon, a lámpa helyén középen egy kocka alakú díszszerűség volt. Hogy minek voltunk ott, nem tudtuk. Bámészkodtunk erre, bámészkodtunk arra. Én a padsor legszélén ültem, édesanyám mellettem, és egymás mellett sorban a többiek. Elbóbiskoltam, és ahogy bóbiskoltam, véletlenül megemeltem a pad karfáját. Nagy sikítózás lett erre, és azt a karfát gyorsan vissza kellett nyomni a helyére, mert a padsorok elkezdtek hátra fordulni, és láttuk, hogy alattunk alul lent van valami.

Egyszer csak jöttek a németek, nagy ordítózás, ein tausend, loss, ezer ember azonnal! Hát mint az örültek tolakodtunk előre, az ajtóba, de engem már visszalöktek, mert én voltam az ezeregyedik. Valahogy szerencsém volt, mert egy magas német katona állt az ajtóban puskával, a lába szétterpesztve, és én a lába között gyorsan kimásztam az anyám után. A teremből hatalmas sikoltozást hallottunk, s mikor véletlenül visszanéztem, láttam, hogy az a bizonyos kocka elmozdul a plafonon, valamit bedobnak, és az ajtó rögtön be is csukódott.

Minket gumibottal, ostorral hajtottak, mint az örültek. Ahol értek, ütöttek. Behajtottak egy helyiségbe, csíkos ruhát nyomtak a kezünkbe, és be egyenesen egy vagonba. De az egész úgy volt megszervezve, hogy egy lépést se kellett az udvaron mennünk, egyből a vagonba zúdítottak bennünket. Szerencsére mi anyámmal egy olyan vagonba kerültünk, ahol nem SS-tiszt volt az ő, hanem egy Wehrmacht tiszt. S ő mondta, hogy imádkozzunk, mert a gázkamrából jöttünk ki. Elmondta, hogy ciánkáli gázt dobtak be a terembe, ami elkábította a bent ülőket, aztán a padokat a karfánál megfordították, és egyenesen belecsúsztak az emberek a krematóriumba.

Ahogy mentünk a vagonnal, a nyílt pályán többször meg kellett állnunk, mert bombatámadás érte az utat, főleg Auschwitz környékén. Mikor később megint leálltunk, hallottuk, a németek azt beszélik, hogy Berlin közeliben vagyunk, de bombázzák a várost. Mikor elcsitult a légiriadó, akkor vittek tovább, és augusztus huszadikára értünk a ravensbrücki táborba. Először nem tudtak minket elhelyezni fedett helyen, hanem volt ott egy szénkupac, és oda feküdtünk le mind az ezren. Másnap tiszta kormosak voltunk. Letusoltak bennünket, és bevittek egy barakkba. Ott már voltak ágyak, és egy vagy két ember aludt egy priccsen, ami mondhatni „úri” dolog volt a korábbihoz képest, de érdekük volt már, hogy kicsit erőre jussunk, mert el akartak vinni bennünket dolgozni. Nem tudtuk, hogy ez a szándékuk, ezt a birodalmi németek árulták el, akik szintén foglyok voltak, mint mi, mert volt pofájuk – így mondták az SS-ek –, hogy még civilként kiszolgáltak az üzletükben kommunistát vagy zsidót.

Ott is mindennap hajnalban volt fölkelés és utána Zehlappel. És ott is volt rostálás. Délben valamilyen mosólészerű latyakot adtak, és egy szelet kenyeret, de legalább volt valami, mert addig nem ettünk kenyeret. Este pedig marmaládát kaptunk, ami egy főnyeremény volt számunkra. S ihattunk. Ez volt a különbség. De féltünk enni, mert a másik barakkban összeestek vacsora után az emberek, és nem tudtuk, hogy miért. Arra gondoltunk, hogy biztos mérgeznek bennünket. Annyi mindenben mentünk már keresztül, hogy nem volt szokatlan, ha megmérgeznek vagy agyonvernek bennünket. De az ottani összetartás nagyon rossz volt. Mert mindenki féltékeny volt a másik jobblétére. Ha valaki egy szelet kenyérrel többet kapott, akkor már marakodás volt.

Elérkezett szeptember hetedike. Készenlétben kellett lenni, le se fekhettünk. Közben már hó is esett, és majd megfagytunk. Hajnalban újból bevagoníroztak bennünket a szokásos marhavagonba. Kilencedikén értünk Felső-Sziléziába, Neustadt-Coburgba. Kivagoníroztak bennünket, és be a barakkba mindenkit. Édesanyám az egyes barakkba került, én az ötösbe, aztán valahogy csereberéltünk az egyik társunkkal, és megint együtt tudtunk lenni. Ott már emeletes ágyak voltak, háromemeletes, én legfelül aludtam, anyu középen. És másnap már besoroltak bennünket siktára. Éjszakai siktára, nappali siktára, vagyis 12 órát dolgozni.

Én a Siemens gyárban dolgoztam, kezdetben forrasztónőként. Azokat a vékony kábeleket meg lámpaszínórokat kellett összeforrasztani, amik a bombázás következtében szétszakadtak. Egy német mester mutatta meg, hogy mit kell csinálni. Édesanyám egy másik teremben dolgozott, ő vastag kábeleket mért. Egy műszakban voltunk. Ott ötkor keltünk fel, akkor kaptunk egy kenyeret meg egy kávét, mentünk dolgozni és délután háromkor értünk vissza. De nem sokáig tudtam ezt csinálni, mert egyszer csak kaptam egy isiászt, és meg se tudtam mozdulni.

Az volt nekem megint a szerencsém, hogy volt a lágerben egy magas rangú Wehrmacht parancsnoknő. Az valahogy megszeretett engem, és mindig dugdosott az Oberführer elől. Hat hétig fektetett a barakkban, és kiadta az utasítást egy őrmesternek, hogy minden álló nap kámforral kezeljen engem. Nem egyszer, nem kétszer jött az Oberführer, hogy vigyenek elgázósítani, de ez a nő mindig elbújtatott. Azt mondta, hogy már régen elmentem, és csalt a számolásnál. Aztán a végén fölépültem, és visszamentem dolgozni, csak akkor már nem kaptam meg a forrasztást, hanem egy nagyon nehéz fizikai munkát kellett csinálnom. Két-hárommázsás nagy vastekercsekre kellett föltekernem kábeleket, és nekem kellett a lakatosmunkát is csinálnom: franciakulccsal fölszerelni, leszerelni, olajozni és a többi.

Közben szeptemberben volt a születésnapom, akkor értem el a tizenkilencedik évemet. Aki csak tudott, lopott nekem valamit. Volt, aki hozott egy nyers krumplit, volt, aki hozott egy fél hagymát. Ilyenekkel ajándékoztak meg a társaim. Mekkora kincsek voltak ezek akkor! Úgy potyogtak a könnyeim, mint a záporosó.

Sok-sok fagyoskodás után érkezett el a karácsony, s akkor kaptunk egyenruhát. Addig úgy voltunk, azokban a csíkos rabruhákban, de akkor kaptunk overált, nadrágot, kabátot, megjelölve csillaggal és a felkaron számmal. Mégis mennyei dolog volt a nagy fagyoskodások után. Mert szörnyű hideg volt és térdig érő hó. Közben állandóan bombázás volt, és kétszer volt az, hogy megtizedeltek bennünket, s én mindig tizedik voltam. De akkor mindig jött egy légiriadó, és a németek elbújtak, engem meg elfelejtettek. Ezért vagyok én igazi túlélő.

Egyszer valahogy az egyik katonanő megtudta, hogy fodrásztanuló voltam. Hogy honnan, hogy árulhattam el magam, nem tudom. Elvitt a lakására, megcsináltam a haját, és kaptam érte egy bablevest. Hát én még olyan tisztaságot az életemben nem láttam, mint ami nála volt. De aztán azt kérdezte, hogy nem akarok-e szeretkezni vele. Mondom nem, én nő vagyok. Azt mondja, ő is. Nem egyszer kellett kibicelnem ennek a nőnek, mert a gyárban a fölállított tekercsek mögé csinált egy függőnyt, és valamelyik rabot vagy SS-t, vagy valakit becsalt, és nekem kellett volna szólani, ha jön az Oberscharführer. Persze nem vettem észre, mikor jött, és megtalálták őket, de nem lett semmi baj. A Wehrmacht katonanő megvédett engem.

1945. április hatodikán talán az állandó bombatámadás miatt elhatározta az Oberscharführer, hogy elmegyünk. Mindenkinek varrnia kellett egy zsákot. Amit összeloptunk rongyokat, azt összevarrogattuk, azt hiszem dróttal, s a vállunkra tettük. Mindenki kapott egy vekni kenyeret, és mindenki vihette magával a kanalát. Reggel indultunk azzal, hogy megyünk egy másik gyárba. Útközben jött egy futár, és jelentette az Oberscharführernek, hogy ahogy elindultunk, azonnal lebombázták a gyárat is és a barakkokat is. Ahova készültünk, onnan is jött egy futár, hogy az is le van bombázva. Nem volt hát hova mennünk.

Mégis hajtottak bennünket, és egész nap, reggeltől estig mentünk. Gyalogoltunk végig városokon, pusztákon, erdőkön át, és Sziléziától egészen Csehszlovákiáig jutottunk el. Négyszáz kilométert tettünk meg. Közben borzalmas volt, mert volt olyan, hogy az út mentén kivégzett emberek feküdtek, az egyik oldalon nők, a másik oldalon férfiak. Így láttuk meg egy csomó ember között a földön az anyám egyik unokatestvérének a fiát is. A katonáknak volt egy olyan botjuk, amin volt egy gomb, és ha azt megnyomták, akkor egy kalapácsszerűség jött ki a végén. Avval ütöttek, és az rögtön kettéhasította az ember fejét. Azt a fiút is így végezték ki.

Útközben állandóan bombáztak. Volt rá eset, hogy a németek leállítottak bennünket délben. Azt mondták, hogy elmennek nekünk kaját szerezni. Ám ahogy elléptek mellőlünk, abban a pillanatban elkezdtek lövöldözni őket. Szabályosan olyan volt, mintha figyeltek volna bennünket. Na akkor visszajöttek a németek, és inkább nem kajáltak ők sem, hanem a futárokkal intézték el, hogy hozzanak egy-egy vekni kenyeret. A végén már nem mertek elmenni mellőlünk, viszont a foglyokból, közülünk, nagyon sokan elszöktek. Eleinte még aki szödni próbált, lelőtték, később már nem törődtek vele a németek. És már fáradtak is voltak, ezért a végén már minden este egy szénapajtába vittek bennünket aludni.

Május elején érkeztünk meg Csehszlovákiába, Domažlicébe, és hát nem igaz, hogy mit csináltak a csehek velünk! Kiszaladtak a házakból és hoztak süteményt, levest, egy pohár vizet, vagy kidobáltak ennivalókat, nem igaz, hogy mit csináltak! Ott laktunk először jól. Még továbbmentünk, de aztán egy kis faluban azt mondta az Unterscharführer, hogy menjünk, amerre akarunk. Magunkra hagy bennünket, csak vigyázzunk, mert még ott vannak a németek. De alig voltunk már foglyok akkor, mert rengetegen elszökdöstek. Az Unterscharführer betett egy szénapajtába bennünket éjszakára. Reggel fölkelünk, és tényleg egy német sincs, hanem a csehek kukucskálnak befele. Egy öreg néni kiválasztott négy embert, engem, anyámat, egy szintén Éva nevű másik lányt és a mamáját, s mi négyünket befogadott. Nála voltunk a fölszabadulásig.

A néninek volt egy búbos kemencéje és mivel még ott voltak a németek, minket fiatalokat elbújtatott benne. Mi az Évával nem nagyon örültünk ennek, mert szűk is volt a hely, meg bombázáskor remegett is a kemence. Olyankor mindig azt mondta a druszám, hogy a végén még itt fogunk megfulladni és nem Auschwitzban. Ráadásul a ház előtt volt egy a benzineshordó, amit még a németek hagytak ott. Bármikor felrobbanhattunk volna, mert a hegyekből két oldalról az oroszok meg az amerikaiak lövöldöztek a németek felé. Mi még akkor ugyanabban az overálban voltunk, amit Neustadt-Coburgben adtak karácsonykor, ezért nem is igen mertünk kimenni az utcára, mert féltünk, nehogy a németek agyonlőjenek bennünket. A néni adott ugyan egy pulóvert, de az kicsi volt, mert gyerekholmi volt. Bár nem mondhatnám, hogy kövér lettem volna, mert 28 kiló voltam.

Május 9-én valahogy kinn maradtunk a néni konyhájában, nem mentünk vissza a kemencébe. Egyszer csak kopognak és belép két magas rangú német tiszt. Akkor már nem tudtunk elmenekülni az Évával, úgyhogy meg se szólaltunk, csak takargattuk a csillagunkat. Elkezdtek beszélgetni anyuval – az anyám nagyon jól tudott németül –, meg a másik asszonnyal. Kiderült, hogy az egyik német gyógyszerész volt, a másik kutatómérnök, és nagyon elegük volt már a háborúból. Wehrmachtok voltak. El akartak minket vinni este táncolni, mondván, nem tudhatják, másnap nem viszik-e őket Szibériába köveket törni. Persze nem mentünk velük, de ők ráhibáztak, mert éjfélkor valóban megjelentek az amerikaiak. Hatalmas kő esett le a szívünkről, de alig mertük elhinni, hogy felszabadulhatunk. Akkor behívtak bennünket a polgármesteri hivatalba. Úgy volt az egész, hogy a polgármesteri nagyterembe az egyik ajtón nekünk kellett bevonulnunk – akkor leadták a magyar himnuszt –, a másik ajtón vonultak be az amerikai katonák – akkor leadták az amerikai himnuszt –, és volt egy ajtó, ahol a csehek jöttek be, akkor a saját országuk himnuszáat adták. Ezzel üdvözöltek mindenkit. Nagyon megható volt. Azután ebédjegyet és vacsorajegyet osztottak.

Három hétig voltunk ebben a kis faluban annál az öreg néninél. Közben az amerikaiak hoztak mindenféle finomságokat, konzervet, csokoládét, Chesterfield cigarettát. Én 16 éves korom óta dohányoztam. Akkor kínált meg Károly bátyám cigarettával, és én automatikusan elfogadtam. Emlékszem, a bátyus azonnal hozta a lavórt, hogy majd biztos rosszul leszek, de nem hánytam. Az édesanyám meg, aki majd szétdurrant a méregtől, azt mondta, hogy na Károly, most már küldheted Pestről a cigarettát, mert nekem nincs pénzem erre! Anyám is dohányzott pedig, Symphoniát szívtunk, volt amikor Honvédot, meg volt olyan, hogy egy csúzliszzerű szerkentyűvel kellett papírba tölteni a dohányt. Mindegy volt, csak cigaretta legyen.

Az egyik nap az amerikaiak azt mondták, hogy pakoljunk össze, mert másnap reggel visznek bennünket tovább. Busszal mentünk meg gyalog, arra emlékszem, hogy Pilsen felé is mentünk és a

pilseni sörgyár egyenlő volt a földdel, úgy le volt bombázva. Prágában átadtak bennünket a szovjeteknek, akik elhelyeztek valami szállodaféleségbe vagy kollégiumba, már nem is tudom. Ott aztán körülbelül három napig voltunk, és onnan indultunk haza. Útközben volt, hogy állomásokon aludtunk a váróteremben, volt, hogy vagonban utaztunk – de úgy, hogy az tele volt gabonával, és csak a lépcsőn tudott ülni mindenki –, volt, hogy gyalog mentünk a sínek mellett, mert a vonat mozdonyát elrabolták a muszkák. Így kerültünk aztán Galántára, majd Dunaszerdahelyre, és mindkét helyen megvendégelt bennünket az ottani hitközség. Jól bekajáltunk, de a kiéhezett gyomor nem szokta meg, hogy lencsefőzeléket egyen, és édesanyám nagyon rosszul lett, minden kijött belőle.

Június 4-én reggel érkeztünk Budapestre. Sose fogom elfelejteni azt az első pofont, amit akkor kaptunk. A kelenföldi állomásnál felszálltunk a villamosra és egy fiatal kalauz kérte a jegyet. Én csak felhúztam a vállam, édesanyám szólalt meg, hogy hát hogyan? Nézz meg, mi foglyok voltunk. És akkor a kalauz nagyon drasztikusan vágott oda, hogy mik vagyunk mi, potyázósok. Még ennél csúnyábbakat is mondott, azután a nyílt pályán megrázta a kötelet, hogy álljunk meg, és lerúgott bennünket a villamosról. Ez volt a magyar fogadtatásunk. Gyalog jöttünk a Gellért térig. Ott megállított bennünket egy néni, aki ismerte a jelvényünk jelentését – ugyanabban az overálban voltunk még mindig –, és azt se tudta, mit csináljon velünk. Egy nagy zacskóban eper volt nála, abból kínált meg bennünket. A Szabadság híd helyén akkor valami póthíd volt, azon mentünk át aztán Pestre. Útközben kérdezősködtünk, meg irányítottak bennünket az emberek, hogy hova kell menni, hol a hitközség. A Rákóczi úton kellett végig menni a Keleti pályaudvarhoz, és ott kellett befordulnunk a Bethlen térre. Ott volt a gyűjtőhely. Ott fertőtlenítettek bennünket, meg igazoló írást adtak.

Anyámnak a gyomra készült ki a sok idegességtől – gyomorvérzése lett neki később –, nekem meg, mióta Auschwitzban levágták, nem nagyon nőtt a hajam. Mikor hazaértem, akkor kezdett még csak egész picit lenni. Úgy is hívtak engem a táborban, hogy barika. De sehol nem nőtt különben a szőrzetem. Aki a fertőtlenítést intézte, az a Rókus kórháznak volt az egyik orvosa, és ő mondta, hogy másnap menjek be a kórházba röntgenre meg vérvételre. Három hétig maradtunk akkor Pesten, és édesanyám bátyjánál, Károly bácsiéknál laktunk a Csengery utcában. Akkor csak Károly bácsi élettársa, Mancsi néni volt otthon. Ő az Operett Színháznak volt a főpénztárosa, egy nyomorék asszonyka volt, csípőficamos, de áldott teremtés volt, csupa szív, lélek ember. Imádta az élettársát és tulajdonképpen ő általa volt védett a nagybátyám, mert árja párja volt, s akkoriban számított ez a dolog. De sokáig nem tudta szegénykém megúszni, mert 1944 novemberében az SS-ek meg a nyilasok összeszedték a meglévő zsidókat, kivitték a Józsefvárosi pályaudvarra, és onnan vitték el őket. Akkor még csak annyit tudtunk, hogy a nagybátyám eltűnt, később aztán megtudtuk, hogy Buchenwaldban kivégezték, méghozzá úgy, hogy télen meztelenül kiállították őket az udvarra, leöntötték vízzel, és ott fagyott meg.

Édesanyám elvitt a Rókus kórházba, vizsgálatra, aztán még egyszer el kellett menni, mert megnézték, hogy nem vagyok-e tbc-s. Adtak valami gyógyszert, hogy kezdjen nőni a hajam és elküldtek el egy fülészhez, akit úgy hívtak, hogy doktor Fleischmann. Ő fölszúrta az orromon keresztül, hogy kiszedje az arcüregemből meg a homloküregemből a bent maradt alvadt vérdarabokat. Három hét múlva a kórházban azt mondták, hogy nincs semmi baj, csak tönkrementem a sok éhezéstől, úgyhogy hazamehettünk. A Bethlen téren kaptunk 1500 pengőt, ami éppen elég volt a vonatjegyre Kistelekig, de ruhát már nem tudtunk belőle venni. Abban

bíztunk, hogy majd otthon megtaláljuk a ruháinkat, csak hogy Kisteleken a lakásunk ki volt fosztva. Egy darab holmink se volt meg, a háziak se voltak meg, senki. Egyetlenegy valamit találtunk meg. Az út szélén volt egy árok, s odanéztünk az anyámmal, hogy mintha a mi varrógépünk lenne ott. Hát tényleg ott volt az árokban a Singer varrógépünk. Hogy aztán elvittük-e, vagy mit csináltunk vele, arra már nem emlékszem.

Egy munkaszolgálatról hazatért férfi – Zellernek hívták, sok Zeller nevű volt Kisteleken, mert az egy nagy család volt –, akinek az édesanyja valamelyik táborban meghalt, felajánlotta, hogy beköltözhünk az édesanyja szobájába. Nekik a háború előtt villanyüzletük, elektromos üzletük volt ott a házukban. Beköltöztünk, és a Jointtól kaptunk ruhát. Az anyut alkalmazták is a Jointban, mint szakácsnőt. Így volt ennivalónk. Anyám annyit főzött, amennyit még soha életében, én meg segítettem neki, amennyire tudtam. Mert én elmentem éjszakánként a vasútállomásra rakodni, káposztát meg ilyesmiket, hogy valahogy kapjunk egy kis pénzt.

És közben jártam Budapestre a fülészhez, aki még mindig pucolta az arcüregemet, sőt elküldtek a Süketnéma Intézetbe Kanizsai professzorhoz is. Egy egész napot töltöttünk együtt a professzorral, aki tanított beszélni, meg mondta, hogy hogyan lélegezzek. Bizonyos időnként mentem aztán hozzá kontrollra, és mindig gratulált, hogy mennyi szorgalom van bennem. És tényleg szép lassan, fokozatosan, magamtól megtanultam újra beszélni. Az a gyógyszer is jót tett nekem, amit a Rókus kórházban adtak, szépen kezdtem gyarapodni, és gyors tempóban nőtt a hajam is.

Közben a falu szovjet megszállás alatt állt, akik Pusztaszeren, a Pallavicini őrgróf kastélyában voltak elszállásolva. Egyszer megkérdezték, hogy ki tud oroszul, s én jelentkeztem. Nem tudtam ugyan oroszul, csak annyit, amennyit a hazafelé tartó úton a cseheknél hallottam és megjegyeztem az oroszoktól, de érteni jól megértettem szinte mindent. Mondták, hogy kellene egy magazint csinálni, hogy ha bejönnek a faluba, tudjanak hol ennivalót vásárolni. Én akkorra már elég mozgékony lettem, és a volt villanyszerelési boltban – amit kölcsönadott nekünk az a volt munkaszolgálatos – csináltam egy úgynevezett magazint, ahol tejfölt meg tojást, dinnyét meg zsemliét lehetett venni. Azt, amit adtak a parasztok, akik eleinte nem is fogadtak el tőlem pénzt, így segítettek rajtam meg az anyámon. De tulajdonképpen nem sokáig volt érvényes a pengő, mert jött az infláció, a forintozás. Akkor 1000 pengő egyik pillanatról a másikra ért vagy öt tojást.

Fél évig csináltuk ezt az üzletet, amikor is 1945 végén bementem Szegedre, hogy állást keressek és hogy beiratkozzak iskolába. Be is iratkoztam a Lorántffy Zsuzsanna egészségügyi iskolába, és állást is kaptam, mint munkásnő. Szárított almaport kellett csomagolni. Még szállást is kaptam a zsidó kollégiumban, ahol egyetemisták laktak. Az ottani gondnok néni intézte el, aki nagyon jól ismerte az édesapámat, mert majdnem földiek voltak.

De az édesanyám állása megszűnt a Jointnál, a szárított almapor csomagolásáért kapott keresetből pedig nem tudtam volna az anyámat is eltartani. 1947-ben, amikor fel kellett jönnöm Pestre orvoshoz, találkoztam az édesanyám egyik távoli unokatestvérével, és megkérdeztem, hogy nem tudna-e valami munkát anyunak. Ez a rokon valamelyik textilgyárnak volt a könyvelője, a felesége meg egy nagy szocdemes volt, és ő tudta, hogy a Standard Telefongyárban van állás, meóst keresnek. Végül valahogy nem is az anyám, hanem én mentem el arra a munkára. A rokonunk az mondta, el ne áruljam, hogy a kommunista pártnak vagyok a tagja – mert én 1945-ben beléptem a pártba –, semmit se mondjak, mert az szocdem gyár.

Felmondtam a munkahelyen, hogy nem megyek többet vissza Szegedre, nem megyek az iskolára se, és édesanyámnak meg szóltam, hogy csomagolja össze a holminkat és jöjjön föl ő is. Akkor megint a Mancini nénihez mentünk lakni, és az anyám keresett albérletet. Így kerültünk a Rákóczi út 73-ba, ahol csak egy szobát vettünk ki albérletbe, a lakásban lakott a főbérlet. Akkoriban még heti fizetések voltak. Édesanyámat én tartottam el, ruhával meg a Joint segített bennünket. Közben összeismerkedtem jóindulatú elvtársakkal, és mondtam nekik, hogy nagyon nehezen bírom már anyagilag, adjanak már valami státuszt, hogy az anyámat is be tudjam hozni a gyárba. Ráadásul minden nap reszketve mentem haza az albérletbe, mert azzal fenyegetőzött, hogy ha az újságban vagy a hadifogollyistán megtalálja a bátyám halálának hírért, felakasztja magát. Mert ő nem tudta, hogy a bátyámat kivégezték, nem mondtam meg neki.

Én rögtön megtudtam, hogy mi történt, amikor hazajöttünk, mert bementem Szegedre, és az utcán találkoztam a bátyám egyik munkaszolgálatos társával. Ő mondta el, hogy ne várjuk a Gyurkát, mert tarkón lőtték. De az anyám előtt ezt elhallgattam, és ő meg állandóan hazavárta a fiát. Mikor már Pesten laktunk és kórházba kellett mennem, aki csak létezett ismerős Pesten, mindenhova elmentem és mindenkiel megbeszéltem, hogy ha anyám kérdezi, egyöntetűen azt mondják, hogy végelgyengülésben halt meg a Gyuri. Úgyhogy a drága jó anyámnak azt mondtam, hogy a Gyuri Flossenbürgben, végelgyengülésben halt meg. Akkor az anyám bocsánatot kért tőlem, amiért fenyegetőzött, és attól kezdve békesség lett ezen a vonalon. Úgy látszott, hogy elkönnyvelte magának ezt a hírt, és ez megnyugtató volt számomra.

1948 végén aztán sikerült az édesanyámat is bevinni a gyárba, úgyhogy bekerült ő is, mint tisztviselő. De nem tudta, hogy hogy kell csinálni, nem ismerte azt a munkát. Én akkor már kiemelt ember voltam, munkáskáder, fölkerültem az irodára, a bérelszámolásra, és sokat segítettem az anyámnak. 1948-ban nevezték át a gyárat egy görög partizán emlékére Beloianisz Gyárnak, és 1948-ban, mikor egyesült a két párt, akkortól már nyíltan tudtam a mozgalmi munkát is végezni, mert addig illegalitásban voltam. Engem aztán pártiskolára küldtek, csak egyetemre nem vettek föl, mert osztályidegen voltam az apám révén. Apám akkor már ugye nem is élt, de az mindegy volt.

1950-ben fejeztem be a politikai iskolát, és akkor akartak engem letartóztatni vagy internálni, mint fasisztát. Valaki úgy súgott be valahol. Már a teherautó bent is állt a gyárkapuban, és össze is szedtek egy csomó embert, köztük engem is, amikor az emeletről lekiabáltak a kollégáim, hogy mit akarnak az Újhelyi elvtársnővel, hát ő Auschwitzból jött haza, nincs valami tévedés a dologban? Aztán én maradtam, és azt vitték el, aki besúgott. Kiderült, hogy az egy nagy nyilas volt. Én még akkor sem éreztem, hogy vége van a háborúnak, amikor hazaértünk. Anyám is meg én is még hónapok múlva is mindig hátrafelé néztünk, hogy nem jön-e ő. Annyira belénk rögződött az az egyéves fogság, hogy természetes volt, hogy követ minket valaki. Talán akkor kezdtem valahogy megnyugodni, mikor 1949-ben epeműtéten voltam a Péterfy Sándor utcában. Akkor rázott meg egy orvos, hogy nyugodjon már meg, itthon van! Nincsenek németek! A németek által van ez a betegség, de itthon van most már!

1950-ig laktunk a Rákóczi út 73-ban, amikor az anyámnak az egy szem rokonhúga, Magda – a nagymamám nővérinek, Adélnak a lánya – meghalt rákban, s az ő lakását megkapta az anyu a Szerb utca 17-ben. Ez a Szerb utcai ház tulajdonképpen egy panzió volt, folyosókból nyíltak a szobák, és a lakásunk egy szobából állt. A folyosón volt a közös fürdőszoba, közös vécé, közös

konyha. Mi a szobában a bejáratnál csináltunk egy kis gáztűzhelyt, hogy ott tudjunk főzni, és a szoba egyik sarkában volt egy mosdókagyló mosakodáshoz.

Abban a házban ismerkedtem meg a volt férjemmel 1954-ben. Tőlünk a harmadik vagy a negyedik szobában lakott a nagybácsija, s ő oda járt látogatni. Két hónap múlva meg is volt az esküvő, s a következő évben meglettek az ikrek. Egy fiú, meg egy lány. Az én lelkemben akkor lett igazán vége a háborúnak, mikor a két gyerek megszületett. Akkor lélegeztem föl, hogy végre van miért élnem. A férjem 1927-ben született. Ő pesti volt, vallásos családból való, hitközségi adót fizetett, mindent, csak mikor már velem összekerült, akkor abbahagyta. Mivel én nem voltam oda az egyházi esküvőért, meg pénzünk sem volt, polgári esküvőt tartottunk, az V. kerületi tanácsban. Nászútra a Normafához mentünk. Két napig voltunk ott, aztán elkezdett fájni a fogam, és akkor hazajöttünk.

Eleinte az anyu lakásában laktunk, abban a két és félszer három méteres szobában öten. Az asztalon volt két mózeskosár, abban voltak a gyerekek, egy keskeny út volt a két rekamié között és a pelenkákat ott a gáztűzhelyen főztük ki. Nyolc hónaposak voltak a gyerekek, mikor 1955 novemberében az ő révükön kaptam egy lakótelepi, kétszobás, cserépkályhás lakást Pestújhelyen, a Tátika utcában. Odaköltöztünk, de nem sokáig tudtam ezt élvezni, mert 1956 januárban már különváltam a férjemtől. Politikailag más felfogású volt, és nem értettük meg egymást. Én mindjárt be is jelentettem a tanácsba a különélést.

Édesanyám dolgozott, de amikor tudott, kijött hozzám segíteni. Közben jött 1956, a forradalom. Október 22-én vagy 23-án, már pontosan nem tudom, jöttem be Pestre fogorvoshoz. Az édesanyám kint volt vigyázni a gyerekekre, a férjem meg – akivel különváltunk, de egy lakásban laktunk – hol otthon volt, hol nem volt otthon. Akkor kezdődött a rádiónál a cirkusz, akkor beszélt a Gerő, láttam a nagy tömegfelvonulást, és akkor tudtam meg, hogy forradalom lett. Nagy keservesen kerültem haza, mert a 67-es villamos nem tudott átmenni a Dózsa György úti kereszteződésnél. Az anyám is valahogy hazament, és ő szegénykém bement a gyárba dolgozni másnap – ő igazából fel se fogta a forradalmat –, de csak ő egyedül ment be, senki más. Üres volt a kilencezer fős gyár.

Én aztán csak azt tudtam, amit a rádióban hallottam, mert telefonom nem volt. Viszont a férjemet körözték, mert ő a Petőfi körben volt benne, és a Dózsa György úton volt a Sztálin szobor ledöntésénél. Mi a pincében voltunk lent, a lövöldözések miatt mindenkinek le kellett menni a pincébe, meg az ablakainkat is kilőtték, úgyhogy a lakásban hideg volt. Az oroszok Szentmihályra menekültek, s onnan lövöldöztek állandóan a fejünk felett, mert ott volt a MÁV telep is, meg az orosz kórház is a közelünkben. A házunk előtt is állt egy orosz tank. A férjem egy nap hazajött, kihozta az édesanyámat is, és közölte, hogy elmegy külföldre. Én meg egészen addig izgultam érte, míg január elsején kaptam egy táviratot Bécsből, hogy boldog új évet kíván mind a négyünknek. Akkor tudtam meg, hogy átment a határon. 1957-ben aztán hivatalosan is elváltam az akkor ismeretlen helyen lévő férjemtől, és csak évekkel később tudtam meg, hogy Izraelben telepedett le.

Miután a férjem kihozta, édesanyám is velünk volt a pincében, nem engedtem haza addig, amíg nyugalom nem lett, úgyhogy ismét átértünk egy szörnyű dolgot. De nem lehetett magunkkal foglalkozni, mert ott volt a két másfél éves gyerek. Tejért meg kenyérért én mentem ki a tűzveszélybe, és a gyerekeket el tudtuk látni, amennyire lehetett. Hál' istennek a házbeliek nagyon jóindulatúak voltak, és a szomszédok nagyon szerettek bennünket.

Azután, hogy a férjemmel ilyen szerencsétlenül jártam, nekem már csak egy célom volt. Az, hogy a gyerekeket el tudjam tartani. Egy évig voltam velük otthon táppénzen, mert ikrek voltak meg koraszülöttek, azután mentem vissza dolgozni. De csak egy napot dolgoztam, mert akkor egy szörnyű baleset történt a kicsi fiammal. A bölcsödében az egyik nővér mérges volt, vagy nem figyelt oda, nem tudom, de a gyerekek a lába kint volt a kiságyból a fal felőli oldalon, a nővér meg bevágta az ágyat a falhoz. Délután mentem érte a bölcsödébe, és a gyerek mindig mondta, hogy: ába, ába, báj, báj! Hogy a lába fáj. A végén bevittem a Péterfy Sándor utcába az ortopédiára, és ott derült ki, hogy eltört a bokája. Akkor volt egy tárgyalás, a nővért rögtön elküldték a bölcsödéből, s megint hat hétig otthon voltam táppénzes állományban, mert gipszben volt a kisgyerek, nem lehetett bölcsödébe vinni.

Hat hét után elkezdtem dolgozni menni. Minden reggel ötkor keltem, hatkor már indultam is a gyerekekkel a bölcsödébe, aztán irány a villamos és úgy a gyárba, a Fehérvári útra. Közben azon kardoskodtam, hogy valamilyen módon elcseréljem a lakásomat, mert nem bírtam egészségileg, hogy olyan messziről jártam a munkahelyemre. Végül úgy lett a lakáscsere megcsinálva, hogy leadtam azt a lakást a tanácsnak, hogy egy nagyobb család kapja meg, én meg kaptam helyette egy kisebbet. Nekem az lett a legnagyobb örömem, amikor 1962-ben végre ideköltöztem a két gyerekekkel. Azóta itt lakom.

1967-ben lett telefonom, és 1968-ban lett tévém. Külföldön először 2001-ben voltam. Mert korábban nem volt miből. Nekem tartásdíjam se volt. A munkahelyem meg a szakszervezet és a zsidó nőegylet segített. Hartmanné Klári néni, a nőegylet elnöknője valamiért nagyon szeretett bennünket, és felkarolt, támogatott minket. A gyerekeket téli holmival látták el, én meg minden hónapban kaptam pénzsegélyt, egészen addig, amíg a gyerekek 15-16 évesek nem lettek. De a hitközségi munkába sose kapcsolódtam be, és amióta a Klári néni 1977-ben meghalt, azóta nem is ismerek senkit se a hitközségben. Még a Dohány utcai templomot se láttam, mióta kész van.

Nyaralni lánykoromban voltam, kétszer. Egyszer az édesanyámmal mentünk el Bükkszentkeresztre, szakszervezeti üdülőbe, és egyszer voltunk 1949-ben a Mecsekben, a Napsugár szállóban. Színházba is főleg lánykoromban jártam. Minden héten az Operettbe mentem a Mancsi néni által, aki ott főpénztáros volt, s így ingyen tudtam bemenni. A Csárdáskirálynőtől kezdve mindent láttam anyámmal együtt. Nagyon élveztem, nagyon szép előadások voltak. Amikor a gyerekek már nagyobbak lettek, akkor elvittem őket is színházba, a Diótörőre, meg ilyen előadásokra, és nekik volt hangversenybérletük is, meg bérletük az Operaházba.

Nekem az volt a célom, hogy a gyerekeknek mindenük meglegyen. Ők hét közben az iskola után napköziben voltak, és az anyám is sokszor kijött segíteni, mert én rengeteget dolgoztam. Akkoriban még nem volt szabad szombat, szombatonként is dolgozni kellett, és a gyárban az igazgatótól nagyon sokszor kaptam plusz adminisztratív munkát is, plusz pénzért természetesen – ezzel segített nekünk az igazgatóm. Esténként, miután megettem és lefektettem a gyerekeket, nekiláttam a különmunkának hajnal kettőig. Ez így ment majdnem minden nap, egészen 1971-ig, az első infarktusomig. Én a minimálnál is minimálisabban éltem annak idején, de a gyerekek nem nélkülöztek semmiben sem. Legfeljebb abban, hogy nem tudtak ihaj-csuhaj mulatozni, viszont minden évben négy hétig voltak Balatonszárszón táborban. Ezt kaptam, mint mozgalmi ember s mint egyedülálló anya a tanácstól. Én a Balatont először 1968-ban láttam, amikor a szakszervezettől beutalót kaptam Balatonboglárra, és vittem magammal a két gyereket is.

Időközben a bérelszámolásról átkerültem anyag-kalkulátornak, majd 1965-ben elvégeztem egy anyagkönyvelői tanfolyamot, és azontúl anyagkönyvelő voltam. Nagyon szerettem a munkámat. Dolgoztam és ugyanúgy dolgoztam pártvonalon is. Szemináriumokat tartottam, mentem más gyárakba előadást tartani, dolgoztam a nőszövetségben, és dolgoztam a fiataloknál, mint KISZ-titkár, DISZ-titkár. Egyenruhám is volt, vonulgattam örökké. Április 4., május elseje, augusztus 20, ezeket mind csináltam, ahogy kellett. Már 1946-ban, az első május elsején fölvonultam Szegeden. Az utolsó felvonulásom pedig 1970-ben volt a gyerekekkel, akkor lettem rosszul és utána kaptam egy infarktust. Mint mozgalmi ember olyanokat is csináltam, hogy például felmértük a Béketanáccsal a nyugdíjasok helyzetét, a társadalombiztosítónak elmentünk házról-házra ellenőrizni, hogy tényleg nyugdíjas-e, aki ott lakik, él-e tényleg, vagy nem él, szóval ilyen adminisztrációs dolgokat csináltunk. Persze munka mellett és ingyen, mert a pártmunka az sose volt pénzzel járó munka. Társadalmi munka volt.

Mivel a közvetlen főnöknőimmal nem nagyon jöttem ki a Beloianiszban, az igazgatóm javaslatára 1969-ben átmentem a Fogtechnikai Vállalathoz anyagkönyvelőnek, de sajnos csak egy évig élveztem azt a jó helyet, mert 1971-ben, két szívinfarktus után, 46 éves koromban leszázalékoltak. Azóta nyugdíjas vagyok, mint rokkant nyugdíjas. Amikor leszázalékoltak, akkor még engedélyezve volt, hogy havi 112 órát dolgozzak, úgyhogy elmentem az IKV-hoz, hogy valahogy keresethez jussak. Liftkezelő lettem és diszpécser. Ha valahol megszólalt a csengő, akkor mentünk kimenteni a beszorult embereket a liftből. Mindig váltóműszakban dolgoztunk, kettesével. De később aztán már elmaradt ez is, mert kettes rokkantsági kategóriába kerültem, amivel már egyáltalán nem lehetett hivatalosan dolgozni. Akkor kezdtem el itthon varrógéppel olyan karszalagokat varrni, amiket vérnyomásméréskor tekernek az ember karjára, emlékszem 15 forintot adtak egy darabért, és nem volt nagyon haladós munka. 1981 óta pedig már nem dolgozok semmit, mert akkor lett az első agyérögörcsöm, utána még három volt, és egyszer le is bénultam.

Én nagyon sokat voltam beteg. Veseműtét, epeműtét, strumaműtét, minden volt. Amikor a veseműtétem volt 1963-ban, akkor a két gyereket sajnos el kellett vinnem intézetbe. Mert nem tudtam, hogy mi lesz velem, az egyik orvos ráadásul azt mondta, hogy rákom van. Megoperáltak, utána Sopronba kerültem szanatóriumba, s mikor hazajöttem, már másnap hazahoztam a gyerekeimet. Sajnos ez olyan három-négy hónapig tartott, és a lányom nagyon megsínylette, mert ő nem szeretett az intézetben lenni. De anyám akkor már idősebb volt, nem lehetett rá bízni a gyerekeket, ő csak látogatóba járt ki hozzájuk. Édesanyám különben minden szombat, vasárnap itt volt nálam, és mikor beteg lett, akkor ide is vettem magamhoz. Sajnos ő rákban halt meg 1977-ben. Bőrrákja volt, s mikor mondták a Kékgolyóban, hogy nem sok van neki hátra, akkor hazahoztam magamhoz. Ápoltam, és meghosszabbítottam az életét 5 és fél hónappal.

1999-ben, amikor egy nagy műtétem volt, azt mondtam, hogy ha életben maradok, kimegyek Izraelbe, turistamódon. Ezzel ajándékoztam meg magamat. Én a háború után nem voltam annyira nagyon híve kimenni Izraelbe, már úgy, hogy ott éljek. Egyetlenegyszer, 1948-ban volt az, hogy volt egy nagy alijázási hullám, amikor sokan vándoroltak ki Izraelbe, és akkor úgy volt, hogy kimegyek én is, meg az anyám is esetleg jönne velem. De amikor közölték, hogy ő már nem fér föl a hajóra, akkor azt mondtam, köszönöm, nem. Így hát 2001-ben mentem Izraelbe, IBUSZ-szal, de magamban, és az volt a célom, hogy eljussak a Jad Vasembe. Nagyon szép napjaim voltak akkor, és most is nagyon jó visszaemlékezni a különböző helyekre, különböző szépségekre. És amikor eljutottam a Jad Vasembe, és ott egy képen megtaláltam magamat, akkor azt mondtam, hogy na

most már megnyugodhatok, mert nyoma van mindennek! Egy kicsit valahogy felszabadultam akkor. És ott bocsánatot kértem azoktól, akiket Auschwitzban otthagytam a gázkamrában.

Nekem sokat adott az az út, olyan értelemben, hogy egy picikét elhomályosított Auschwitzból. Azóta már a gyerekeim is voltak Izraelben, de külön-külön, mindegyik maga akart menni. Auschwitzba viszont nem engedtek, de talán még örülök is neki, mert nem bírtam volna ki. Azokról a dolgokról inkább az anyám mesélt a gyerekeknek, én arról csak keveset beszéltem nekik. Úgy éreztem, hogy nem igazán érdekeli őket.

A fiam tiszti iskolába járt, hivatásos katona lett, majd 1992-ben leszerelt, és munkanélküliként, a Munkaügyi Központ segítségével tanulta ki jelenlegi szakmáját. Ő most adókönyvelő, időközben megnősült, elvált, újra megnősült, és az ő révén van egy 18 éves fiú unokám is. A lányom egészségügyi szakiskolában érettségizett, majd elvégzett egy tanfolyamot, ahol szociális munkásnak tanult, és most is az egészségügyben dolgozik, nagyon szép a munkája. Az fáj csak, hogy a lányom nem érzi magát olyan boldognak, mint ahogy én szeretném. Ő nem ment férjhez, és úgy érzi, hogy csonka családban nőtt fel. De ő is nagyon drága teremtmény, és szép, nagyon szép kislány. Rengeteget kapok szeretetben, törődésben a gyerekeimtől.